EEN MIDDELEEUWSCH HANDSCHRIFT OVER DE BIECHT,

DOOR

Dr. J. LINDEBOOM.

In vergelijking met de groote aandacht, die door verschillende geleerden gewijd is aan de middeleeuwsche boeteboeken (*libri poenitentiales*, *poenitentialia*) hebben de biechtboeken (*libri confessionales*, *confessionalia*) de belangstelling maar weinig gaande gemaakt. Voor een deel is dit te verklaren uit de beteekenis, die de eerstgenoemde hadden voor de werkers op het uitgebreide gebied van het kanonieke recht, voor een ander deel uit den vaak weinig aantrekkelijken inhoud en het speciaal theologisch karakter der laatste. Von Schulte, die in zijn omvangrijk werk over de geschiedenis van het kerkelijk recht ook een slothoofdstuk wijdt aan de literatuur over het forum internum, spreekt dan ook weinig gunstig over de toch talrijke geschriften, die zich bezighouden met den ritueelen kant of met het theologisch karakter der biecht, en hoewel hij, tengevolge van de onzekerheid der grenzen tusschen de meer theologische en de meer kerkrechtelijke terreinen, wel genoodzaakt is de literatuur der biechtboeken nader in oogenschouw te nemen, verontschuldigt hij zich bij voorbaat over de tekortkomingen in dezen met een beroep op het onbelangrijke dezer literatuur, die niet waard is, dat andere

arbeid er voor zou moeten wijken ¹⁾). Evenzoo is kort het slothoofdstuk, dat Herm. Jos. Schmitz in zijn werk over de boeteboeken en boeteleer der kerk geeft over de „Summae” en confessionalia in den tijd na de door Gratianus geleverde codificatie tot aan Trente. Zij staan immers, zegt hij, slechts in verwijderd verband met de boeteboeken, bevatten dan ook geen boete-canones, maar houden zich bezig met de ethisch-religieuze beteekenis der biecht ²⁾). Uitvoeriger handelt over de biechtliteratuur dr. F. Pijper in het tweede deel van zijne „Geschiedenis der boete en biecht”, die een afzonderlijk hoofdstuk aan deze stof wijdt ³⁾ en den inhoud van sommige confessionalia herhaaldelijk ter sprake brengt, al valt ook in zijn boek de grootste nadruk op de poenitentialia en de vroegere middeleeuwen, terwijl de libri confessionales tot een volgend tijdvak behooren ⁴⁾). Wasserschleben gaat in zijn boek over het boetewezen der westersche kerk aan de (latere) libri confessionales vrijwel voorbij, al wijdt hij eene belangrijke bladzijde aan de omstandigheden, waardoor de beteekenis der boete-bepalingen en boeteboeken achteruitging; deze zijn, volgens hem, minder het verval der openbare boete, dan wel de zich uitbreidende leer van aflaat en „thesaurus operum”, en de verandering in beteekenis van den priester, die meer individueel en minder aan poenitentialia gebonden naar eigen goedvinden — zij ’t ook behoudens goddelijke gebondenheid — over boete, straf en vergeving beschikte, maar bij wien dan ook grooter behoefte ontstond aan voorlichting in de verschillende gevallen waarover het forum internum te beslissen had ⁵⁾. — Meer rechtstreeks houdt zich met deze stof bezig

1) Dr. Joh. Friedrich von Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart*, Stuttgart 1875—1877, 2. Bnd., S. 526.

2) Herm. Jos. Schmitz, *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche*, Mainz 1883, S. 833.

3) Dr. F. Pijper, *Geschiedenis der boete en biecht in de christelijke kerk*, 's-Gravenh. 1896—1908, Dl. II, blz. 301—320.

4) *T. a. p.*, blz. 245.

5) Dr. F. W. H. Wasserschleben, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle 1851, S. 93 fg.

Dr. A. Troelstra in zijne beide werken over de catechese in Nederland vóór de reformatie ¹⁾, maar behalve dat hij de dingen hoofdzakelijk van uit het oogpunt hunner catechetische beteekenis beziet, is zijne aandacht ook meer tot den laatsten tijd der middeleeuwen bepaald. Over den inhoud van confessionalia uit deze latere periode zijn wij in staat ons nader te oriënteeren aan eenige dier geschriften zelve, die in de 15e en ook nog in de 16e eeuw gedrukt verschenen ²⁾; weinig is echter bekend van de biechtboekjes der 13e en 14e eeuw, waarvan maar een paar later in druk het licht zagen. Plichtmatig, en zonder aanspraak te willen maken op volledigheid, noemt Von Schulte niet minder dan 45 dézer confessionalia op ³⁾, waarvan sommige, bewijze de vele en overal verspreide handschriften, eene wijde verbreiding vonden. Het zijn dan ook alle de kleinere, „für den Handgebrauch bestimmte“, „manualia“, „modus confitendi“, „casus reservati“, enz., maar daardoor juist belangrijk als weerspiegeling van veel en algemeen verbreide opvattingen en leeringen. Hij noemt ook de vindplaatsen, waaronder de nederlandsche bibliotheken ontbreken. Ten onrechte, want het onder no. 25 genoemde confessionale komt ook in twee exemplaren hier te lande voor. Mijne aandacht werd op deze beide handschriften gevestigd, en de stof kwam mij voldoende belangrijk voor om ze aan nader onderzoek te onderwerpen, hetwelk hier volgen moge, terwijl eene uitgave van een der beide als bijlage is toegevoegd.

Het oudste van de twee is een handschrift der Utrechtsche universiteitsbibliotheek, uit het allereerste begin der 14e eeuw, op perkament geschreven, getiteld „Summa confessionis Berengarii cardinalis“, 9 quarto-bladen groot, en,

1) A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*, Groningen 1901 (diss. Utr.), en dez., *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de reformatie*, Gron. 1903.

2) Zie daarover o.a. bij Pijper, *Geschied. der boete en biecht*, blz. 305—320; vgl. Troelstra, *Stof en methode*, blz. IX—XII en Von Schulte, *Die Geschichte der Quellen*, Bnd. II, in het alphab. reg.

3) Von Schulte *Die Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 527—534.

met de vijf andere in één codex gebonden handschriften (uit het begin der 15e eeuw) afkomstig uit het Karthuiszkerklooster bij Utrecht ¹⁾. Het jongste berust ter Leidsche universiteitsbibliotheek, dateert uit de eerste helft der 15e eeuw, heeft tot opschrift: „Incipit summa Berengarii cardinalis episcopi Tusculani domini pape summi penitentiarii”, is, op papier geschreven, 18 quarto-bladen groot en met een dertigtal andere 15e-eeuwsche handschriften in één codex gebonden ²⁾. Von Schulte noemt dan bovendien, afgaande op het Initium, één H. S. te Weenen aanwezig, eveneens op naam staande van kardinaal Berengarius, benevens één te Angers, één te Praag, drie te München, deze laatste vijf op naam van een magister Paulus, en eindelijk één te München en één te Lambach, beide anoniem. Daargelaten nog het ontbreken der beide nederlandsche handschriften en der beide handschriften in het klooster van Monte Casino (waarover ben. meer), is deze opgave verre van volledig. Dr. G. Leidinger, Oberbibliothekar der Bayer. Staatsbibliothek (voorm. Kgl. Bayer. Hof- und St. B.), tot wien ik mij had gewend met het verzoek om toezending der handschriften — verzoek waaraan hij tengevolge van de onzekerheid van het verkeer niet kon voldoen —, berichtte mij, dat de „Summa confessionis” in tien verschillende handschriften onder zijne berusting voorkomt ³⁾. — Het Weenen'sche handschrift kon door

1) Vgl. *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae*, Traj. ad. Rh. — Hag. Com. 1887, p. 32: Cod. Lat. 112: Berengarii Summa Conf. f°. 122a—130b. In de nieuwe uitgave van dezen Cat.: *Cat. cod. man. scr. bibl. univ. Rh.-Traj.*, Tom. II, Traj. ad. Rh. 1909, p. 8, Cod. Lat. 112 is als toelichting bijgevoegd bij „Ber. Summ. Conf.”: *Opusculum typis exstat vulgatum in Florilegium Casinense* IV, p. 191—215; cf. *Bibliotheca Casinensis* IV (1880), p. 60 (cod. CLXXXIV, p. 277). *Recensio nostri codicis brevior est et capitulorum ordinem nonnullibi habet turbatum.* — Vgl. ook Ib., p. XVII.

2) Vgl. *Bibliotheca universitatis Leidensis, Codices manuscripti III, Codices bibliothecae publicae Latini*, Lugd. Bat. 1912, p. 95: Codex bibl. p. Lat. 191 C, chart., saec. XV, f°. 2—19': Berengarii summa de confessione.

3) Behalve de door V. S. genoemde Cod. lat. 3238, 4586, 4782a en 3049: Cod. lat. 9666 f°. 150, 9740 f°. 53, 11338 f°. 48, 11481 f°. 85,

nij geraadpleegd worden, daar het op verzoek door de welwillendheid van den R. R. Direktor Dr. Jos. Donabaum naar Groningen werd gezonden ¹⁾. De inhoud vertoont groote overeenkomst met het Utrechtsche handschrift, waarover beneden meer.

Gelijk gezegd zijn de verschillende handschriften niet eenstemmig in de aanwijzing van den auteur. Dat in Utrecht noemt „kardinaal Berengarius”, dat in Leiden evenzoo, met de bijvoeging: „bisschop van Tusculum en groot-poenitentiaris van den paus”, zooals ook het Weenen'sche doet. De door Von Schulte aangewezen handschriften te Angers en Praag spreken van een „magister Paulus”, drie van de door hem genoemde München'sche handschriften resp. van een „magister Paulus praedicator S. Nicolai”, „presbyter S. Nic.” en van een m. P. „presb. S. Nicolai prope Passau”. Minstens één der handschriften te München en dat te Lambach zijn anoniem. Van die op Monte Casino is één anoniem, het andere noemt als samenstellers „fratres predicatorum”. Von Schulte maakt (uit het door hem meegedeelde) deze gevolgtrekking: de omstandigheid, dat het Weenen'sche handschrift zoowel als die, welke den naam Paulus missen, het werk laten geschreven zijn „ad honorem b. Nicolai”; geeft voldoende grond voor de onderstelling, dat het geschrift in de veertiende eeuw werd ver-

14177 f°. 246, 16195 f°. 131. Dr. Leidinger: „Die ältesten und besten von den 17 hiesigen Handschriften scheinen Cod. lat. 4586, 11338 und 9666 zu sein”.

1) Bibliotheca Pal. Vind. ([K. u. k.] Hofbibliothek, Wien), Cod. 1700. H. S. op perkament, met een ander bijeengebonden, 26 kleine bladen (cod. f°. 30 r°—55 r°), met initialen en rubriceeringen. Titel: „Inoipit sum(m)a d(o)m(ini) Berengarii Cardinalis Epi(scopi) tusculani. Et d(o)m(ini) p(a)pe sum(m)i p(en)i(te)n(tia)rii”. Aan het einde: „Explicit su(m)ma d(o)m(ini) b(re)engarii cardinalis ep(iscop)i tusculani et d(o)m(ini) p(a)pe Sum(m)i p(en)i(te)n(tia)rii”. Dr. M. Schoengen, Rijksarchivaris in Overijssel, wien ik het H. S. toonde, dateerde het einde der 14e eeuw, uit de kringen der fraterheeren, waarschijnlijk in de omgeving van Zwolle gemaakt; volgens mededeeling van Dr. S. bevinden zich te Weenen vele handschriften door de Broeders des Gemeenen Levens hier te lande vervaardigd.

vaardigd door een Duitsch geestelijke in de diocese Passau ¹). Mij komt deze grond zeer onvoldoende voor; de eenstemmigheid der verschillende handschriften is te gering, terwijl bovendien van eene Nicolaas-parochie onder een geestelijke Paulus in het bisdóm Passau niets naders bekend is ²). Evenmin kan voorloopig met zekerheid worden geconcludeerd tot het auteurschap van kardinaal Berengarius; wel was deze een canonist van beteekenis, terwijl een op zijn naam staand te Leiden aanwezig handschrift over de biecht, dat meer over het forum externum handelt ³), alsmede de omstandigheid, dat het tot de oudste behoorende Utrechtsche handschrift reeds uit den tijd van Berengarius' leven dagteekent, er voor pleiten, dat de „Summa confessionis” met eenige waarschijnlijkheid aan dezen wordt toegeschreven. En waar althans de beide hier te lande aanwezige handschriften den kardinaal Berengarius noemen, is het hier de plaats eene enkele mededeeling omtrent dezen prelaat te doen.

Hij komt voor bij Eubel, die hem geboortig noemt uit Périgueux, en van hem vermeldt, dat hij was bisschop van Béziers, kardinaal met de titelkerk van de H. H. Nereus en Achilleus, na 10 Aug. 1309 bisschop van Tusculum, verder penitentiarius maior; als datum van zijn overlijden wordt opgegeven 11 Juni 1323 ⁴). Von Savigny in zijne „Geschiedenis van het Romeinsche Recht in de Middeleeuwen” en Von Schulte spreken over zijne werkzaamheid op het gebied van het kanonieke recht en over zijn aan-

1) Von Schulte, *Die Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 532.

2) Over een dergelijken Paulus heb ik niets kunnen vinden, óók niet in P. M. Hansiz, *Germaniae sacrae Tomus I* (metropolis Lauriacensis cum episcopatu Pataviensi), Augustae Vindel. 1727.

3) *Bibl. un. Leid.*, *Cod. bibl. publ. Lat.*, p. 85: Cod. bibl. publ. Lat. 166, chart. a. 1420—1433; daarvan f°. 73'—88: „Berengarii Fredoli Summa de casibus confessionis”; inc.: „Pri(mus) cu(m) quis incidit”.

4) Conradus Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, Monasterii 1898, Tom. I, p. 14; vgl. p. 37 sq., en Tom. III, p. 65 sq., waar de kardinalen worden vermeld, die bisschop van Tusculum zijn geweest; onder deze laatsten komt slechts één van den naam B. voor.

deel in de totstandkoming van het „Liber sextus” ¹⁾. Uitvoerig over hem is het groote verzamelwerk der Maurinen: „Gallia christiana”, dat weer verwijst naar Balusius ²⁾. — Berengarius stamde uit het adellijke geslacht der Fredoli, en was geboortig „e castro de Veruna” in de nabijheid van Montpellier. Reeds zeer jong werd hij kanunnik in Béziers, waarbij spoedig vele andere geestelijke waardigheden kwamen. In 1294 bisschop van Béziers geworden nam hij spoedig eene voorname plaats in onder de hooge Fransche geestelijkheid; in de betrekkingen tusschen koning en paus in dezen tijd schijnt hij ’t meest op de hand van den paus te zijn geweest. Zijn naam wordt genoemd in politieke kwesties en in processen tegen met name genoemde ketteren; in 1307 werd hem door den paus het onderzoek inzake de beschuldigingen tegen de Tempeliers opgedragen. In 1298 werkte hij aan de samenstelling van het „Liber decretalium sextus”; Bonifacius VIII noemt hem in de bul „Sacrosanctae Romanae Ecclesiae”, ter inleiding vóór het „Lib. VI” geplaatst ³⁾. In 1309 werd hij bisschop van Tusculum en groot-poenitentiarius van de Roomsche kerk. Na den dood van Clemens V, in 1312, kwam hij, met Arnoldus de Pellegrue, in aanmerking voor het pontificaat; uit embarras de choix verkoos men Jacobus van Ossa (Johannes XXII). In 1523 stierf hij te Avignon ⁴⁾.

1) F. C. von Savigny, *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*, 4. Bnd., Heidelb. 1850, S. 587; vgl. G. Phillips, *Lehrbuch des Kirchenrechts*, 1. Abt., Regensb. 1859, S. 64, benevens de correctie betreff. het „Liber Sextus” door B. Hauréau, in *Journal des Savants*, ann. 1884, p. 271—274. — Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 35, 180 fgg.

2) *Gallia Christiana, in prov. eccl. distrib., in qua series et historia archiep., episc. et abbatum, opere et studio Mon. Congreg. S. Mauri*, Tom VI, ubi de provincia Narbonensi, Paris. 1739, col. 341—444. — Balusius, *Vitae paparum Avenionensium*, Paris. 1693, Tom. I, pass.

3) In het *Corpus Iuris Canonici*, ed. A. Friedberg, Pars II, Decretalium Collectiones, Lips. 1881, p. 934. — Drie decretalen (de eenige in het Lib. VI met adres) zijn aan Berengarius, biss. v. Béziers, gericht: c. un. de rerum permutatione III 10, c. un. de voto et voti redemptione III 15, c. 2 de poenis V 9.

4) Geheel zeker is deze datum niet; vgl. Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 180.

Zijn omvangrijke schrijversarbeid bepaalde zich hoofdzakelijk tot het in „inventoria” bewerken van anderer boeken ¹⁾.

Dr. Geffcken heeft in het belangrijke eerste deel van zijn „Bildercatechismus des 15. Jahrhunderts” de werken, welke voorlichting willen geven over deugden en ondeugden, geboden en verboden, welker kennis noodig is voor het afleggen of afnemen eener goede biecht, onderscheiden volgens drie groepen: geschriften voor wijze en geleerde biechtvaders, geschriften voor ongeleerde biechtvaders tot onmiddellijk praktisch gebruik, geschriften in de landstaal ten gebruike der leeken ²⁾. Hoewel Geffcken voornamelijk de werken over de tien geboden op het oog heeft en zijn onderzoek tot de vijftiende eeuw beperkt, is zijne indeeling ook meer in 't algemeen geldig ³⁾. De hier behandelde „Summa” valt onder de tweede rubriek. Van die der eerste onderscheidt het zich duidelijk zoowel door het hoogst eenvoudig karakter als door den beperkten omvang, gelijk duidelijk blijkt wanneer wij het bijv. vergelijken met wat Geffcken, Von Schulte, Schmitz, Pijper, e. a. meedeelen over de uitvoerige werken van Gerson, Johannes van Freiburg ⁴⁾, Hendrik van Herp, enz., of met de kleinere, maar aanmerkelijk dieper gaande geschriften van Thomas van Aquino ⁵⁾ of van Bonaventura ⁶⁾. Gelijk reeds boven werd

1) Veel gebruikt en later gedrukt werd zijn alphabetisch register (Inventorium, Repertorium) op het *Speculum Iudiciale* van Wilh. Durantis, een uitgebreid, droog en onoorspronkelijk werk (een gedrukt ex., Norimb. 1485, bij Anth. Kobergers, is aanwezig in de univ.-bibl. te Utrecht). Men verwarre het niet met een door Wilh. Durantis zelf vervaardigd *Repertorium Aureum*.

2) Johannes Geffcken, *Der Bildercatechismus des fünfzehnten Jahrhunderts und die catechetischen Hauptstücke in dieser Zeit bis auf Luther*, I, *Die zehn Gebote*, Leipz. 1855, S. 28—34, 34—38, 38—49.

3) Vgl. Dr. F. Pijper, *Geschied. der boete en biecht*, Dl. II, blz. 303 vg.

4) Nam. diens *Summa confessorum*; zijn *Manuale* en zijn *Confessionale*, alleen in handschriften voorkomende, behooren wel tot de tweede rubriek. Vgl. Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 421 fgg.

5) *De duobus praeceptis charitatis et decem legis praeceptis*, in *D. Thomae Aquinatis Tom. XVII complectens opuscula omnia*, Antverpiae 1612, f°. 53—61, p. 505—532.

6) *Collationes de decem praeceptis*, in *Doctoris Seraphici S. Bona-*

opgemerkt zijn verscheidene biechtboekjes der vijftiende eeuw ons in gedrukte exemplaren — zij 't ook zeer zeldzame — bewaard gebleven. Onder diegene, die meer in 't bijzonder tot Geffcken's tweede rubriek behooren, mogen vooral genoemd worden de „Modus confitendi” van Andreas de Escobar ¹⁾, en de „Tractatus de instructione seu directione simplicium confessorum” van Antoninus de Forciglione ²⁾; vergelijken wij beide met de „Summa” van Berengarius dan onderscheiden zij zich, zoowel de eerste, zeer beknopte, als de tweede, die uitvoeriger is, door hun meer samengestelden aard, gelijk zij dan ook tot eene ruim honderd jaren latere periode behooren. Niettemin bestaat er typische overeenkomst, waarover beneden meer. — Het grootst is de overeenkomst met het — trouwens tot denzelfden tijd: begin veertiende eeuw behorende — biechtboekje „Peniteas cito”, dat door Geffcken in zijne „Beilagen” is afgedrukt naar eene gedrukte uitgave met Latijnschen en Duitschen tekst ³⁾. Onze „Summa” is evenwel uitvoeriger met name over de verschillende deugden en zonden, de indeeling en vertakking van deze laatste, en illustreert daardoor het geleidelijk ontstaan van den catechismus uit de biecht. Immers dezelfde voorlichting, die een dusdanig geschrift te geven had aan — blijkbaar zeer eenvoudige en ongeleerde — biechtvaders, was noodig voor de onderrichting der leeken in de beginselen van christelijke geloofs- en zede-leer. In de instructie, die de Utrechtsche bisschop Jan van Zyric in 1294 als resultaat eener synode

venturae Opera Omnia, Ad claras aquas (Quaracchi) 1891, Tom. V, p. 53—61.

1) Ik gebruikte eene uitgave gedrukt te Deventer in 1497, bij Jac. van Breda; zie de beschrijving bij M. F. A. G. Campbell, *Annales de la typographie neerlandaise au XV siècle*, La Haye 1874, no. 1237. — Over Andr. de Escobar (episcopus Megarensis), † 1430, vgl. Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 439—441.

2) Ik gebruikte eene uitgave gedrukt te Delft in 1482; zie de beschrijving bij Campbell, *Annales*, no. 161. — Over Ant. de Forciglione (archiepsc. Florentinus), † 1459, vgl. Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 444.

3) Geffcken, *Bildercatechismus*, Beilage XXII, S. 188—196.

uitvaardigde, komt eene passage voor, waarin de geestelijken worden bevolen hunne parochianen in de moedertaal te onderrichten in paternoster, credo, geloofsartikelen, tien geboden en sacramenten, en blijkbaar wordt bij de geestelijken zoo weinig kennis dezer fundamenteele waarheden ondersteld, dat de tien geboden en de sacramenten door den bisschop opzettelijk één voor één worden opgenoemd. In 1330 werd onder bisschop Guy van Avennes dit edict herhaald ¹⁾. Vergeleken met wat in andere diocesen in dezen tijd werd voorgeschreven, is dit zeker beperkt genoeg. Moll heeft er reeds op gewezen, dat men hieruit niet de gevolgtrekking zou mogen maken als zou hier en elders het onderricht der parochianen bijzonder zijn te kort geschoten, en hij herinnert er aan, dat „althans sedert den aanvang der vijftiende eeuw, de inhoud van het godsdienstonderwijs hier te lande eene aanmerkelijke uitbreidheid had” ²⁾. Berengarius’ „Summa” bewijst, dat men niet tot den aanvang der vijftiende eeuw hoeft te wachten, om ook hier te lande aandacht te zien gewijd aan de leer der werken van barmhartigheid, der zeven hoofdzonden met al hare vertakkingen, der vier hoofddeugden, enz. Want dit biecht-onderricht aan den priester was, door bemiddeling van de biecht zelf, tegelijkertijd catechetisch onderwijs voor de leeken. Juist het eenvoudig karakter van dergelijke confessionalia, die niet theologisch bóven de stof stonden, maar meer moralistisch van aard op praktische wijze de stof

1) Te vinden bij [H. F. van Heussen], *Batavia sacra*, Bruxellis et Ultrajecti 1704, p. 170, 174; in officiëlen tekst bij Mr. J. G. C. Joosting, *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, Dl. V, 's-Grav. 1914 (Oud-Vaderlandsche rechtsbronnen, 2e reeks, no. 16), blz. 72, 79; vgl. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Dl. II, 3e stuk, blz. 6 vgl., en A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederl.*, blz. 105 vgl. — De verschillen tusschen het edict van bisschop Guy en dat van zijn voorganger pleiten niet voor de meerdere catechetische kennis van den prelaat: bij de tweede opsomming wordt het 6e gebod (echtbr.) weggelaten, het 9e en het 10e (begeeren) tot één no. 8 gecombineerd, en een merkwaardig 9e (laatste) gebod toegevoegd: „Diligens proximum tuum sicut teipsum”.

2) Moll, *t. a. p.*, blz. 7.

zelve aangaven, licht ons in over het zedelijk, godsdienstig en intellectueel peil van geestelijken en leeken beide. Dat dit peil niet hoog was wordt ons uit de „Summa” ten overvloede nog eens aangetoond.

Bezien wij daartoe het geschrift nader wat den inhoud aangaat, waarbij kan worden verwezen naar de hier achter volgende bijlage, zijnde de „Summa” volgens het Leidsche handschrift. Wel is dit afschrift jonger dan het Utrechtsche en, blijkens het Bourgondische schrift, niet hier te lande geschreven, maar het geeft doorgaans een tekst met beteren zin, terwijl de varianten zoo goed als nergens van principiëlen aard zijn; bovendien zijn de variëerende lezingen van het Utrechtsche, voor zoover naar den inhoud van eenige beteekenis, in aantekeningen vermeld. Uit de omstandigheid, dat het handschrift te Weenen, hoewel over 't geheel het dichtst aansluitend bij dat te Utrecht, op sommige plaatsen toch meer aan het Leidsche beantwoordt, mag de gevolgtrekking worden gemaakt, dat L. (Leiden) niet zonder meer als een — min of meer onmiddellijk — afschrift van U (Utr.) moet worden beschouwd; U, L. en Weenen staan meer in eene driehoeksverhouding tegenover elkaar. De beide handschriften van het klooster Monte Casino, die in het „Florilegium Casinense” zijn afgedrukt ¹⁾ (nam. één, uit de veertiende eeuw, volledig, met de varianten van het andere), vallen met elkaar hier weer buiten; zij vormen een afzonderlijk type, dat het meest met U. en Weenen overeenstemt, maar ook soms de lezing van L. geeft. Verder is Cas. (H. S. van Monte-Casino) op veel plaatsen uitvoeriger, en aan 't begin voorzien van talrijke, maar langzamerhand schaarscher wordende verwijzingen naar het „Corpus Iuris Canonici”, vooral naar het

1) *Florilegium Casinense*, behorende bij *Bibliotheca Casinensis seu codicum manuscriptorum qui in tabulario casinensi asservantur series cura et studio monachorum ordinis S. Benedicti abbatis Montis Casini*, Tom. IV, Ex typogr. casin. 1873—1880, p. 191—215. Vgl. *Bibl. Casin.*, Tom. IV, p. 55. — Volgens M. Vattasso, *Initia Patrum*, Romae 1906—1908, Vol. II, p. 312 is deze de eenige uitgave der „Summa”.

decreet van Gratianus ¹⁾. De betrekkelijke zeldzaamheid der bronnen-publicatie van Monte Casino ²⁾ zou op zich zelf eene herhaalde uitgave van de „Summa” nog niet geheel overbodig maken; meer aanleiding daartoe bestaat echter in de verschillen tusschen U., L. en Weenen eenerzijds en de beide handschriften van Monte Casino anderzijds. Over de grootere uitbreiding van Cas. sprak ik reeds; de ongeregelde en weinig systematische wijze, waarop met name de kanonieke verwijzingen zijn aangebracht, maakt het waarschijnlijk, dat deze uitbreidingen niet tot het oorspronkelijke werk behooren en de andere handschriften in dezen het origineel zuiverder weergeven. Belangrijker is echter het volgende verschil: het laatste derde gedeelte van U., L. en Weenen komt in de beide andere niet voor ³⁾; wel geeft Cas. nog eene (kleinere) voortzetting nà het gemeenschappelijk gedeelte, maar deze ontbreekt zoowel in het tweede handschrift van Monte Casino als in de drie andere. Eigenaardig is verder, dat ongeveer vanaf de plaats, waar de verschillen tusschen deze laatste en de beide andere handschriften grooter worden ⁴⁾, het karakter der „Summa” eenigszins verandert; het aan alle gemeenschappelijk gedeelte is meer in 't bijzonder aan de biecht gewijd, verderop is de „Summa” meer van moralistischen, catechetischen aard. Het gedeelte, dat in Cas. ontbreekt, bevat de stukken over de tien geboden, de twaalf artikelen, de geestelijke en de lichamelijke werken van barmhartigheid, de sacramenten, en over de zeven hoofdzonden (hier, in tegenstelling met het eerste gedeelte der „Summa”,

1) Er zijn ook enkele verwijzingen naar de „Extravagantes”, waaronder hier, naar het toenmalig gebruik, waarschijnlijk de „V Libri Decretalium” van Gregorius IX moeten worden verstaan. Met zekerheid is dit uit de gebrekkige citaten niet op te maken. In verband hiermee zou het aan Cas. ten grondslag liggende H. S. niet veel ouder kunnen zijn dan het eerste begin der veertiende eeuw.

2) Hier te lande is slechts één exemplaar, nam. in de universiteitsbibliotheek te Leiden.

3) Zie ben. Bijl., blz. 205.

4) Zie ben. Bijl., hfdst. (XXIX), blz. 207.

doodzonden genoemd ¹⁾, welke laatste rubriek eene vrijwel overbodige herhaling vormt van het in het begin over dit onderwerp meegedeelde. Het zou te ver gaan om uit dit alles de gevolgtrekking te maken, dat de „Summa”, zooals U., L. en Weenen die bevatten, zou zijn ontstaan uit de samenvoeging van twee geschriften, waarvan het eerste meer in 't bijzonder de biecht behandelde, het tweede bovendien eene aanvankelijke samenvatting der moraaltheologie gaf, al is het naast het vorige nog iets opmerkelijks, dat het (jongere) L. in het begin eene inhoudsopgave heeft, welke over het geheele werk loopt, terwijl die in U. en in Weenen maar het eerste gedeelte (tot hfst. (XXIII)) omvat ²⁾. In allen geval wordt door deze dingen het catechetisch karakter van dergelijke eenvoudige confessionalia nader in het licht gesteld.

De inhoudsopgave van L. noemt twee en veertig hoofdstukken; de rubriceeringen gaan echter meermalen buiten deze opsomming om, zoodat strikt genomen het aantal hoofdstukken eenige meer bedraagt. De omvang loopt uiteen; vooral die „over de beletselen der biecht” (XX), over de „luxuria” en over het „peccatum sodomiticum”, alsmede die over de „iustitia”, over de tien geboden, over de twaalf artikelen, over de sacramenten en nogmaals over de „luxuria” zijn belangrijk groter. Soms is de verdeeling onsystematisch; het afzonderlijk hoofdstuk „de iustitia” valt als zoodanig buiten het kader, de zusterdeugden „prudentia”, „fortitudo”, „temperantia” missen eigen rubriceering. Stijl en inkleeding zijn hoogst eenvoudig, het droog moralistische verheft zich bijna nergens tot het meer religieuze, zoodat het geheel iets dors en schools heeft. Herhaaldelijk komen aanhalingen uit den Bijbel voor, met name uit Gen., Levit., II Sam., Job, Psalmen, Jes., Joh (?), Rom., I Cor., Jac., Hebr., Jud. en Openb. (?). Sommige dezer citaten zijn niet thuis te brengen. Verder worden

1) Een ander verschil tusschen het eerste en het tweede gedeelte is, dat hier (hfst. (XLII)) van zeven, daár (hfst. (XXIV)) van vier hoofddeugden sprake is.

2) Zie ben. Bijl., blz. 181 vg.

herhaaldelijk geciteerd Augustinus, Hieronymus, Gregorius en Ysidorus, maar zonder nadere aanwijzing. Soms zijn L. en U. in hunne citaten niet eenstemmig, terwijl Cas. nog vaker afwijkt en dan wel dichter bij de waarheid schijnt ¹⁾; Cas. citeert ook Haymo. Meermalen vervalt het geschrift in herhalingen: de zeven hoofdzonden worden meer dan eens behandeld ²⁾ — niet zonder kleine afwijkingen, waarover beneden meer —, de ontucht krijgt rijkelijk haar deel in de hfst. (XX), (XXIX), (XLI), de hoofddeugden worden tweemaal besproken (hfst. XXIV) en (XLII)). Van zekere slordigheid is het werk dan ook niet vrij te pleiten. — In het eerste hfst. (over den oorsprong der biecht) worden vijf verklaringen genoemd van het ontstaan der biecht; met eenige schuchterheid geeft de auteur iets van eigen oordeel wat zich eene enkele maal, bij wijze van uitzondering, herhaalt, wanneer hij nam., „de coitu coniugali” de al of niet zondigheid in bepaalde gevallen van den bijslaap nagaande, bestrijdt, dat deze uit motief van te vermijden onmatigheid eene (vergeeflijke) zonde zou zijn; hij beroept zich dan op het apostelwoord, dat ieder zijne eigen vrouw zal hebben ³⁾. In het tweede hfst. komt de bekende verdeling in „contritio cordis”, „confessio oris” en „satisfactio operis” ter sprake, waarbij de „contritio” in de tweede plaats wordt genoemd, na de „confessio”; deze drie worden dan geparalleliseerd met de drievoudigheid der zonde: imprudentia, delectatio, patratio ⁴⁾. Met de „contritio cordis” maakt de schrijver grooten ernst; zij alleen geeft kwijting van de voor doodzonden verschuldigde eeuwige straf en van den „reatus poenae”; daarna blijft over tijdelijke straf, waarvan God kwijtschelding kan geven door middel van den priester wegens het volbrengen van goede werken ⁵⁾.

1) Zie ben. Bijl., blz. 186; U.: Jacobus, L.: Job, Cas.: Gregorius super Job (noch bij Jac. noch bij Job komt de plaats voor). Zie verder blz. 189, 192, 194, 198, 200.

2) Zie ben. Bijl., blz. 186, 194—200, 212—218.

3) Zie ben. Bijl., blz. 190.

4) Zie ben. Bijl., blz. 183, 206.

5) Zie ben. Bijl., blz. 187, 190.

Dit kwijtscheldings- of aflaat-instituut is nog weinig ontwikkeld. Het wordt kort besproken in hfst. (XV) ¹⁾, waar antwoord wordt gegeven op de vraag naar de waarde van aflaten wegens goede werken van bruggen- en kerkenbouw, gasthuizen, enz. Merkwaardig is daarbij de variant van het jongere Leidsche handschrift, dat voor „in pontibus” las „a pontifice” en ze zóó tot pauselijke aflaten herleidde. De schrijver noemt dan verder zeven theorieën omtrent hunne waarde en hun effect; ze zouden kunnen dienen als een soort schat (thesaurus), die bij tekort ten dienste staat, als een waarborg voor verschillende vormen van onwetendheid en onachtzaamheid in zondigen of in biechten, als — en deze meening belijdt de schrijver de zijne te zijn — eene verplichting voor de kerk tot vóórbidding ²⁾. Voor de vergeving der dagelijksche zonden (venialia) worden zes wegen genoemd, zijnde goede werken van cultureelen en philanthropischen aard. — Met tact moet de priester zijne ondervragingen inrichten, en zorgdragen, dat hij niet te minutieus in bijzonderheden afdaalt of den biechteling met te voren ongekende zonden bekend maakt. Ook bij het opleggen der boete — waarover zeer in 't kort gehandeld wordt — moet de priester zorgvuldigheid betrachten en bedenken, dat iedere zonde als eene kwaal haar eigen medicijn leeft; zoo wordt lichamelijke zonde door vasten, zielsziekte door gebed genezen. Zeer goed wordt gesproken over de hooge verplichting en de groote verantwoordelijkheid van den biechtvader ³⁾. Minder verheven zijn de beschouwingen over „pollutio nocturna” en „coitus coniugalis” ⁴⁾. — Gelijk te verwachten valt is uitvoerig de behandeling van de meerdere of mindere zwaarte der (dood)zonden, waarbij uitlatingen als deze: dat „cognoscere propriam matrem” minder erg is dan tegen-

1) Zie ben. Bijl., blz. 189 vg.

2) Cas, spreekt bovendien van eene waarde ter verzachting der straf van het vagevuur.

3) Zie ben. Bijl., blz. 188 vg.

4) Zie ben. Bijl., blz. 190.

natuurlijke zonde ¹⁾. Hierbij hoort ook eene geheele opsomming van dagelijksche zonden. — Eene groote plaats neemt natuurlijk de behandeling der zeven hoofdzonden in. Dat aantal en soorten hiervan in de middeleeuwen aanvanke-lijk geenszins vaststonden ²⁾, blijkt ook uit deze „Summa”. Bij de eerste vermelding (hfst. (VII)) worden genoemd: inanis gloria, invidia, ira, tristitia, avaritia, ventris ingluvies, luxuria, waarbij nog komt als wortel aller zonden de superbia. Bij de tweede vermelding (hfst. (XXII)) blijft de superbia achterwege, de tristitia maakt plaats voor de accidia, de ventris ingluvies heet gula of castrimargia; dit woord wordt verklaard uit de onmatigheid der levenswijze binnen legerplaatsen. Bij de derde opsomming — waarbij minder juist van doodzonden gesproken wordt — (hfst. (XXXIV)) heet deze laatste ondeugd alleen gula en staat de superbia op de plaats der inanis gloria; het is dan het klassieke zevental (naar de aanvangletters „saligia” genoemd) ³⁾ in de meest gebruikelijke volgorde. Opmerkelijk is, dat de handschriften te Leiden en te Weenen bij de afzonderlijke behandeling dezer laatste vermelding naast het „peccatum gulae” een „peccatum linguae” inlasschen ⁴⁾. — Al deze hoofdzonden worden uitvoerig behandeld met talrijke verdeelingen en onderverdeelingen. Zoo wordt de simonie als een onderdeel van de avaritia geclassificeerd, en daarvan weer onderscheiden de zonde der „gelicae” (gezitae), zijnde zij die, gelijk Gehazi, geestelijk goed verkoopen, terwijl de „symoniaci” koopen ⁵⁾.

1) Zie ben. Bijl., blz. 191.

2) Vgl. Dr. F. Pijper, *Geschied. der boete en biecht*, Dl. II, blz. 411 vgg.; Dr. A. Troelstra, *Stof en methode der catechese*, blz. 66.

3) Vgl. de versregels: Monstrat saligia que sunt mortalia septem, Superbia, avaricia, luxuria, ira, gula, invidia, accidia; in een fragment van een biechtgeschrift meegedeeld door Geffcken, *Der Bildercatechismus des 15. Jahrh.*, Beil. XXII, S. 195; zie ook: Andreas de Escobar, *Modus confitendi*, f°. 5 r°. (voor de uitgave vgl. boven blz. 169).

4) Volgens Troelstra, *Stof en methode der catechese*, blz. 77, komt eene dergelijke combinatie, bij uitzondering, eveneens voor in het uitvoerige leekenboek over de biecht *Des coninx summe*; in de uitgave door Dr. D. C. Tinbergen, Groningen 1900, blz. 37 vgg.

5) Deze weinig voorkomende denominatie (Giezia, zonde der Giezitae)

Het uitvoerigst is de behandeling der luxuria, waarbij dan weer de meeste aandacht gewijd wordt aan de sodomie. Wanneer wij uit de uitgebreidheid dezer uiteenzetting eenige gevolgtrekking mogen maken voor de verbreiding dezer zonde, dan moet zij wel groote afmetingen hebben gehad; bijzonderlijk wordt gewezen op de verleiding voor „viri experti copiam mulierum non habentes” als kloosterlingen ¹⁾. — Bij de behandeling der deugden wordt de gebruikelijke verdeling gevolgd; wanneer in hfst. (XLII) de theologische deugden naast de vier (gewone) hoofddeugden worden genoemd, ontbreekt eene meer diepgaande beschouwing over het verschil tusschen beide groepen. — Over de ritueele praktijk der biecht komen maar een paar opmerkingen voor; biechtvader en biechteling mogen elkaar niet van aangezicht tot aangezicht zien noch al te dicht naderen, eene vrouw behoeft haar hoofd, wanneer bedekt, niet te ontblooten, wat een man wel behoort te doen ²⁾.

Op één lijn met andere geboden en verboden wordt de decaloog behandeld (hfst. (XXIX)). Terecht heeft Troelstra er op gewezen, dat men niet, met Geffcken, zeggen mag, dat eerst omtrent het jaar 1400 de decaloog uit zijn schuilhoek naar voren wordt gehaald; naast het door hem aangevoerde edict van Jan van Zyric moge deze „Summa” ten bewijze strekken van vroegere aandacht ³⁾. Ook hier worden (ons) eerste en tweede gebod — over het dienen van vreemde goden en over het vereeren van beelden — gecombineerd tot één, of liever, het tweede wordt verdonkeremaand; ons tiende — over het begeeren — wordt over twee verdeeld. Het tweede gebod wordt uitsluitend

wordt vermeld bij Ducange, i. v., waar o. a. verwezen wordt naar Bernardus, *De consideratione [ad Eugenium Papam]*, lib. IV, cap. VI (in de *Opera omnia*, cur. Joh. Mabillon, Paris. 1719, Vol. I, col. 450), waar gezegd wordt, dat als een „Giezita” moet worden geoordeeld de dienaar die van den komenden man wat afbedelt.

1) Zie ben. Bijl., blz. 201.

2) Zie ben. Bijl., blz. 206.

3) Dr. A. Troelstra, *Stof en methode der catechese*, blz. 18.

in verband gebracht met den meineed. Bij het derde gebod wordt veroordeeld het méér zondigen en méér werken dan op andere dagen. Bij het eeren der ouders komen de natuurlijke ouders in de eerste, de geestelijke ouders (priesters) in de tweede, de inzettingen van ban, interdict, enz. in de derde plaats; in latere geschriften moesten eerstgenoemde hun voorrang wel eens afstaan ¹⁾). Het zesde gebod wordt hier nu eens kort behandeld, maar de schrijver mag dan ook naar andere plaatsen in zijn werk verwijzen! Bij het zevende gebod ontbreekt elke aanduiding van den woeker, die evenwel elders ²⁾) veroordeeld wordt. Vergelijken met andere stof is de decaloog tamelijk oppervlakkig behandeld. — Bij de bespreking van het symbolum apostolicum wordt de toenmaals aanvaarde leer voorgedragen, dat elk der apostelen om beurten een artikel van het credo leverde, waardoor het twaalfstal artikelen ontstond ³⁾). — De behandeling der zeven sacramenten is kort en louter formeel. — Bij de zeven geestelijke werken van barmhartigheid worden eig. slechts zes genoemd; het „docere” ontbreekt (hfst. (XXXII)), het Weenen'sche handschrift spreekt ook maar van een zestal. Dit is niet zoo vreemd, daar deze groep eerst langzamerhand en vrijwel willekeurig tot hare formatie kwam; elders ontbrak het „fer” en eerst de catechismi der contra-reformatie brachten het definitieve zevental ⁴⁾). — De zeven lichamelijke werken van barmhartigheid zijn alle aanwezig; merkwaardig is, dat slechts zes er van kunnen bogen op kanoniek-bijbelschen oorsprong: *visito, poto, cibo, redimo, tego, colligo*, die aan Mth. 25 35,36 zijn ontleend; het zevende: *condo*, stamt

1) *T. z. p.*, blz. 47.

2) Zie ben. Bijl., blz. 196.

3) Eene andere volgorde der apostelen o.a. bij Joh. Ulricus Surgant, *Manuale Curatorum*, meegedeeld bij Geffcken, *Der Bildercatechismus des 15. Jahrh.*, Beil. XXIII, S. 201; zie ook Dr. A. Troelstra, *Stof en methode der catechese*, blz. 185.

4) Vgl. Dr. A. Troelstra, *Stof en methode der catechese*, bl. 117. Zie ook C. A. G. von Zeszchitz, *System der christlich kirchlichen Katechetik*, 2. Bnd., 1. Abth., Leipz. 1864, S. 205 fg.

uit het apocryfe boek Tobia 120, 21. — Ten slotte worde nog vermeld, dat bij de tweede behandeling der luxuria met weerzinwekkende uitvoerigheid zeven verschillende soorten van ontucht worden beschreven (hfst. XLI). Herhaalde malen is sprake van Sarracenen en Joden, die zich aan allerlei zonden, vooral van afgoderij, te buiten gaan, waarbij eene enkele maal nog de Manichaeërs, vanwege hun tweegodendom, worden genoemd ¹⁾; ketters in huis ontvangen is doodzonde.

Of de schrijver van andere werken gebruik heeft gemaakt, is niet na te gaan. Wel komen hier en daar memoriaalverzen voor, waarin beknopt enkele hoofdpunten metrisch zijn samengevat, en die, blijkens de aanhaling in gelijktijdige en latere geschriften, vrij algemeen gangbaar waren ²⁾. Dergelijke verzen stempelen het geschrift wél tot eene van zeer eenvoudige soort, dat zoowel de eigenschappen van biechthandleiding als van catechismus in zich vereenigt.

Vergelijken wij het met werken op dit gebied uit de vijftiende eeuw, bijv. met de veel gebruikte confessionalia van Andreas de Escobar of van Antoninus de Forciglione, dan zien wij hoe in dit laatste de stof tot grootere verbijzondering is gekomen, al is het karakter hetzelfde gebleven; biechtboekjes als deze „Summa” schijnen dus wél aan hun doel te hebben beantwoord. Maar het tweede, dat trouwens van grooter omvang is, behandelt bijv. veel uitvoeriger de verschillende ondervragingen te richten tot vorsten, rechters, magisters, studenten, geneeskundigen, boeren, handelaars, enz. (hfst. XXI—XXX); bij de bespreking van het eerste gebod worden op meer zaakkundige wijze vele ketterijen genoemd (hfst. XIII). Doch ook het kleine boekje van Escobar is uitvoeriger in zijne onderscheiding van zonden „de cogitatione”, „de loquutione”,

1) Zie ben., Bijl., blz. 207, 209, 215.

2) Zie ben., Bijl., blz. 184, 206; vgl. *Peniteas cito*, bij Geffcken, *Der Bildercatechismus des 15. Jahrh.*, Beil. XXII, col. 189, en Andr. de Escobar, *Modus confitendi*, 1°. 5 v°. (zie voor de uitgave bov. blz. 169).

„per membra et sensus”, „per obmissionem”; ook vinden de zeven geestelijke gaven, de twaalf vruchten des heiligen Geestes, de acht zaligheden eene plaats; verder een gebed na de biecht, eene formule van absolutie, enz. Van al deze dingen in de „Summa Berengarii” nog geen spoor. Deze is inderdaad wel zéér eenvoudig, primitief en formeel, en illustreert veelzeggend de dorheid en vlakheid, zoowel van het geestelijk leven in het algemeen als van geloofs-overtuiging en zedeleer, bij den gemiddelden middeleeuwschen priester en leek. Van den ernst, die den goeden biechtvader dreef, geeft het tractaat een goed getuigenis; maar duidelijk blijkt evenzeer, dat „in animae medicamenta dando” op een dergelijk standpunt, waarbij het diepe begrip zonde werd opgelost in veelheid van zonden en de eigenlijke vroomheid achter moralistisch inzicht schuil ging, „les grands remèdes aux grands maux” toch niet ter beschikking waren.

Groningen.

BIJLAGE ¹⁾.

Incipit Summa Berengarii cardinalis
episcopi Tusculani domini pape
summi penitentiarii a).

Quoniam circa confessiones animarum pericula sunt et difficultates (quando)que emergunt, ad honorem sancti Nicolai ac fra-

a) U.: Summa confessionis Berengarii Cardinalis; Cas.: Incipiunt rationes penitentie composite a fratribus predicatorum (titel ontleend aan Cod. B., waarvan Cas. de varianten geeft).

1) Naar het H. S. te Leiden, vgl. bov. blz. 164. — Bij de uitgave zijn hoofdzakelijk de aanwijzingen gevolgd, vastgesteld in de *Regels voor het uitgeven van historische bescheiden*, vastgesteld door het bestuur van het *Historisch Genootschap*, Amsterd. 1915. Afwijkende lezingen van de H.SS. U en Cas. (vgl. boven) zijn in alphabetisch genummerde aantekeningen vermeld, waarbij echter niet gestreefd is

trum utilitate(m) ac Deo confitentium salutem tractatum brevem ad confessiones compilavi, sub certis titulis singula que circa confessionem requiruntur et incidunt concludendo, [ut facilius lector quidquid voluerit valeat invenire. Cuius tractatus sunt hee partes sc. primo.

- (I) A quo tempore incepit confessio.
- (II) Quare re fuit instituta confessio.
- (III) Quibus debeamus confiteri.
- (IV) Quando sit confitendum *a*).
- (V) Que necessaria sunt ad veram confessionem.
- (VI) De allocutione *b*) sacerdotis et miti inductione ad confitendum.
- (VII) De interrogationibus a sacerdotibus faciendis
- (VIII) De circumstantiis peccatorum quas peccator debet confiteri *c*).
- (IX) De abusioibus *d*).
- (X) Quis peccata dimittat et per quem dimittuntur venialia et mortalia.
- (XI) De modo penitentiae pro quolibet peccato.
- (XII) De debito officio sacerdotis contra penitentem *e*).
- (XIII) Que debent considerari in impositione penitentiae.
- (XIV) In quibus casibus peccatum semel confessum tenemur iterum confiteri.
- (XV) Ad quid valeant remissiones per pontifices dedicationibus ecclesiarum et hospitalium et similium date *f*).
- (XVI) De nocturna pollutione.
- (XVII) De coitu coniugali.

a) U. en Cas. volgt hier een hfdst.: Quot (Cas.: Que) precipue in confessione requiruntur (U.: et incidunt). *b*) U.: adulatione. *c*) U. en Cas. (VIII) vóór (VII), tusschen beide: Que (Cas.: Utrum) circumstantie aggravant peccatum. *d*) U.: De gravibus ab.; Cas.: de generibus abusioibus. *e*) U. en Cas. de volgorde: (XII), (X), (XI); per quem mortalia als afzonderl. hfdst. (na X). *f*) U.: Quid valeant confessiones et remissiones que in pontibus, hospitalariis, dedicationibus ecclesiarum, festivitibus sanctorum conceduntur; Cas.: Quid valeant remissiones que fiunt hospitalariis, templariis et aliis, in pontibus, dedicationibus ecclesiarum et festivitibus sanctorum.

naar eene volledigheid, die zich ook over de kleine onbelangrijke verschillen uitstrekt. — Bij de collationeering der handschriften ontving ik goede hulp van den rijks-archivaris in de prov. Groningen Mr. J. G. C. Joosting, wien ik bij dezen ten zeerste dank zeg voor zijne bereidwilligheid.

- (XVIII) De gradibus peccatorum.
- (XIX) De dilatione penitentiae.
- (XX) De impedimentis confessionis.
- (XXI) De desperatione venie.
- (XXII) a) De vitiis et virtutibus proponendo principalia vitia
et distinctionem eorum et que ex ipsis oriuntur species.
- (XXIII) De peccato sodomitico.
- (XXIV) De virtutibus cardinalibus.
- (XXV) De iustitia.
- (XXVI) Quid sit peccatum.
- (XXVII) De instrumentis ad cognoscendum peccatum.
- (XXVIII) Qualiter et quibus modis facienda est confessio.
- (XXIX) De decem preceptis legis.
- (XXX) De articulis fidei.
- (XXXI) De sacramentis ecclesiasticis.
- (XXXII) De VI operibus misericordie spiritualibus.
- (XXXIII) De VII operibus misericordie corporalibus.
- (XXXIV) De VII peccatis mortalibus.
- (XXXV) De invidia.
- (XXXVI) De ira.
- (XXXVII) De accidia.
- (XXXVIII) De avaritia.
- (XXXIX) De gula.
- (XL) De lingua.
- (XLI) De luxuria.
- (XLII) De septem virtutibus.

(I) A quo tempore incepit confessio.

Videamus ergo primo a quo tempore incepit confessio. Ad hoc sunt V opiniones. Quidam dicunt quod in exordio humani generis, sc. post peccatum primi hominis, quando Dominus interrogavit Adam de peccato commisso, volens ut quod peccando commiserat confitendo delcret. Alii dicunt quod incepit a peccato Cayni, quando Dominus interrogavit: ubi est Abel frater tuus, volens Dominus ut ecclesie confiteretur. Tertii dicunt quod a tempore Josue, quando praecepit Achor ut confiteretur quod acceperat de anathemate Jericho ut penam eternam evaderet per temporalem. Quarti dicunt quod a constitutione ecclesiastica que ligat et que ligatum et transgressorem puniat. Quinti dicunt

a) U. en Cas.: De principalibus vitiis; Cas. bovend.: De cardinalibus virtutibus. De verdere inhoudsopgave ontbreekt bij beide.

quod infra vetus testamentum quod verius *a)* credo, nam in Levitico legitur ¹⁾: Si quis fecerit peccatum et confessus fuerit omnium iniquitatum suarum amplius non recordabor etc. Confirmatur etiam in novo testamento. Unde Jacobus: confitemini alterutrum peccata vestra et in evangelio dominicali ²⁾.

(II) Quare fuit instituta confessio.

Sequitur videre quare fuit instituta confessio, sc. ut confitentes per confessionem sacerdotis, qui non videt nisi in facie ecclesie, instruatur de modo satisfactionis penitentiam imponendo *b)*. Item in quolibet peccato tria sunt confitenda *c)*, sc. imprudentia *d)*, delectatio, patratio, contra que triplex remedium opus est habere. Imprudentiae *e)* opponitur confessio, delectationi penitentie amaritudo vel contritio, patratiioni operis satisfactio. Quare sicut dictum est tribus modis Deum offendimus, sc. cogitando, delectando et operando, tribus modis satisfacimus, sc. confitendo de cogitatione, contritionem habendo de delectatione, et satisfactionem de opere.

(III) Quibus debeamus confiteri.

Videamus quibus debeamus confiteri. Et est dicendum, quod sacerdotibus quibus Deus dedit potestatem ligandi atque solvendi, et cuilibet socio in articulo necessitatis *f)*.

(IV) Quando sit confitendum.

Consequenter videndum (est) quando sit confitendum. Et dico quod statim dum potest copia sacerdotis haberi, et sine mora, quia diuturnitas temporis peccata non minuit sed augmentat et ideo periculum est in mora *g)*.

(V) Quae sunt necessaria ad veram confessionem.

Sequitur videre quae necessaria sunt ad confessionem veram. Et illa possunt esse VIII. Principium est ut sit humilis, secundum illud: humiliamini sub potenti manu Dei. Discreta sit, quia si(n)g(u)latim de quolibet peccato debet confiteri, iuxta illud in

a) U.: levius; Cas.: verius esse. *b)* U.: ut per confessionem confitentis (Cas.: penitentis) presbyter (Cas.: sacerdos) qui non videt nisi in facie instruatur de modo satisfactionis imponendo. *c)* U.: consideranda. *d)* U. en Cas.: impudentia. *e)* U.: impudicitie. *f)* Volgt in Cas. eene uitvoerige verwijzing naar het *Corp. Iur. Can.* *g)* Volgt in Cas. conf. de inhoudsopgave een zin over de noodwendigheid der contr. cord., conf. or., sat. op.

1) Lev. 5²².

2) Jac. 5¹⁶ (?); Luc. 17¹⁴ (naar Cas.)

psalmo: lavabo per singulas noctes lectum meum et cet¹⁾, i. e. singula peccata, lectum, i. e. conscientiam morosam *a)*, ut cum mora confiteatur peccatum et non superficialiter peccatum confiteatur. Unde peccant sacerdotes qui non reprehendunt alios precipite confitentes et cum mora non audiunt. Secreta, quia non debet errare confitendo, qui certus fuit in peccando. Verecunda in prudentia. Integra, ut non uni sacerdoti unum et aliud alio confiteatur, sed totum uni soli. Item debet esse (cir)cumstantialis, ut dicat omnes circumstantias. Unde de supradictis est versus: Sit humilis simplex confessio, pura *b)*, fidelis, integra, discreta, lacrimabilis, accelerata *c)*. Sequuntur alii versus: Cur, quid, ubi, quare, quantum, quis, quomodo, quando *d)*. Quilibet observans animae medicamenta dando videndum est de eorum expositione. Quid, i. e. an sit occultum vel manifestum. Cur, i. e. qua temptatione preventus est a se vel ab alio. Ubi, i. e. in quo loco an sacro vel non sacro vel alio loco prophano. Quare, i. e. utrum praevenit temptatio vel intemptatio. Quantum, i. e. enorme vel mediocre. Quis, in quo gradu, officio vel dignitate. Quomodo, i. e. de modo agentis vel patientis. Quando, i. e. si tempore ieiunii vel festi fecit confitendum est si ad memoriam potest reduci. Novem autem circumstantias debet attendere sacerdos qui imponit penitentiam, quae in hiis versibus continentur: Quantum quale scelus etasque scientia sexus, conditio tempusque locum modumque notabit quilibet observans animae medicamenta dando. Etas, i. e. utrum senex vel puer. Scientia, i. e. utrum sane mentis vel insane. Sexus, quia cum mulieribus mitius est agendum. Conditio ut supra *e)*.

(VI) De allocutione sacerdotis et miti inductione ad confitendum.

Sequitur de allocutione sacerdotis et miti inductione ad confitendum. Debet sacerdos proponere de dilectione Dei patris omnipotentis quomodo misit filium suum unigenitum propter pecca-

a) U. en Cas.: Morosa, als volgende nieuwe eisch. *b)* U.: vera.

c) Cas. (waar het versus ontbreekt) heeft als eischen: humilis, generaliter, discreta, morosa, certa, verecunda, integra, circumstantialis.

d) Cas. zonder cur; U.: cur, quis, ubi, quare, quod, quantum, quomodo, quando. *e)* Bij „conditio” heeft Cas. mitius cum servo qui obedit domino quamvis non deberet quam cum libero quia nulla necessitate constringitur.

tores. De caritate Christi qualiter pro peccatoribus redimendis mortuus est, spinis coronatus et lancea perforatus, manibus et pedibus clavis confixus est. Confiteatur ut mors Christi sibi prosit. Item Christus venit non propter iustos sed propter peccatores. Item Deus non vult mortem peccatoris, sed ut vivat et convertatur. Item confortet eum negatio *a)* Petri, percussio *b)* Pauli, peccatum Marie Magdalene et alia facta sanctorum, et tamen amici Dei facti sunt *c)*. Item ad exemplum boni medici corporalis mulceat egrum et verbis dulcibus compatiatur et confortet eum promittendo salutem anime cum Dei adiutorio ut eger confitens morbum peccati detegat qualitatem et doloris amaritudinem. Consequenter querat vel inquirat quando morbus apperuit, etatem, sexum *d)*, et utrum *e)* suadeat sacerdos ut non verecundetur peccata sua confiteri, quia non homini loquitur sed Deo, quia si confiteatur vitabit penas infernales et quia ut dixit Ysayas: inferno unusquisque ad proximum suum stupebit et faces comburent vultum eorum *1)*. Item dicit: dies illa dies irae et cet. Item dicit: in inferno immensa est obscuritas tenebrarum, penarum acerbitas; ibi erit fletus et stridor dentium, gemitus et ululatus, cruciatus et clamor, timor et tremor, labor et dolor, tortiones et penitentiones amaritudines et terrores, fames et sitis, frigus et cauma, rixa et fulgur, ignis ardens et hec similia *f)*.

(VII) De interrogationibus a sacerdote faciendis *g)*.

Sequitur de interrogationibus a sacerdote faciendis. Dicit enim Augustinus, quod sacerdos subtiliter et sapienter interroget peccatorem confitentem si forte ignoret. Item debet sacerdos iniquitatem peccatorum interrogare et non descendere ad peccata specialia vel species peccati quoniam confitentes forte talia numquam fecerunt nec commiserunt sed postea in talibus delinquant. Item qualiter et quibus modis et quamdiu et utrum ex prava consuetudine sit superbus tamen non determinet qualitatem. Unde

a) Volgens Cas.; L. en U.: negotio. *b)* U. en Cas.: persecutio.

c) Cas. heeft hier een verwijzing naar: confessio et fides latronis, adulterium David, factum telonarii. *d)* Cas.: sexum, causam morbi, longinquitatem, longitudinem sive diuturnitatem, vivendi consuetudinem, persone statum, impetum pulsus, gestum corporis, habitum mentis.

e) Cas.: Item. *f)* Cas. uitvoeriger, met aan 't slot: et hoc totum in libro III de mundi contemptu. *g)* U. en Cas. de volgorde als boven blz. 181.

1) Jes. 13°.

de superbia dicit Job *a*): Radix totius malitiae est superbia. Item in hac radice VII oriuntur vitia, sc. inanis gloria, invidia, ira, tristitia, avaritia, ventris ingluvies et luxuria. Et quia in his vitiis nos captos vidit redemptor noster, ideo ad litora gratiae septiformis species venit *b*), sed haec singula habent diversimode species *c*). Primo de inani gloria haec VII oriuntur vitia, sc. inobedientia, iactantia, ypocrisis, contemplatio *d*), impertinentia *e*), discordia, presumptio *f*). De invidia nascuntur V, sc. odium, suspectio *g*), detractio, exaltatio in adversis, afflictio in prosperis *h*). De ira pululant IV (?) vitia, sc. rixa, tumor mentis, contumelia, clamor, indignatio, blasphemia. De tristitia oriuntur VI vitia, sc. cecitas, rancor, pusilla iniuria *i*), desperatio, torpor erga precepta, vagatio mentis illicita. De avaritia nascuntur VI vitia: proditio, fraus, fallacia, periurium, inequitudo *j*), contra misericordiam cordis obduratio. De ventris ingluvie V oriuntur vitia, sc. inepta letitia, immunditia, multiloquia, iactantia, ebetudo sensuum *k*). De luxuria VII oriuntur vitia, sc. cecitas mentis, inconsideratio, inconstantia sive tedium, precipitatio, amor, seculi sive horror, desperatio futuri seculi *l*). Item sacerdos debet interrogare si cogatur aliqua temptatione, si sit clericus interroget de sociis cum quibus ipse fuit, unde oriundus fuit, ubi fecit moram, cuius ordinis, de scientia moribus et vita statu et consuetudine *m*).

(VIII) De circumstantiis peccatorum quas peccator debet confiteri.

Sequitur de circumstantiis peccatorum quas peccator debet confiteri. Et sunt hae species peccatorum vel qualitates criminis in loco, in tempore, in perseverantia et vanitate persone, in vitiis multiplicibus, executione *n*), in statu officii, modus meretricis et cuius ordinis fratris *o*) et sapientie. Item debet confiteri

a) U.: Jacobus; Cas: Gregorius super Job (noch in Job, noch in Jac. komt de plaats voor). *b*) U.: ad nostram specialiter gratiam septiformis spiritus etc.; Cas: ad spiritualis prelii luctamen gratia septiformis spiritus venit plenus. *c*) U.: sed haec singula habent dominium super nos; Cas.: habent contra nos exercitum suum. *d*) U.: contentio; Cas.: contemptio. *e*) U. en Cas.: pertinacia. *f*) Cas.: novitatum presumptio. *g*) U. en Cas.: susurratio. *h*) Cas.: in prosp. proximis. *i*) U. en Cas.: pusillanimitas. *j*) U. en Cas.: inquietudo. *k*) Cas. als 5e: scurialitas. *l*) U.: cec. ment., incons., inconst. s. t., desp. f. sec., prec., amor pr. sec.; Cas: cec. ment., incons., inconst., prec., amor sui, odium Dei, affectus pres. sec., horror vel desp. f. sec. *m*) Cas. uitvoeriger. *n*) U. en Cas.: in vitiis multiplici executione. *o*) Cas.: fuit.

de bonis obmissis que facere potuit et non fecit, que sunt delicta, non peccata, quia ut dicit Augustinus *a)* peccatum est patratio, delictum ommissio; unde delictum quasi derelictum. Item confiteatur quod malum exemplum praestiterit et non bonum, quia aliquis scit melius conscientiam suam quam sciat exprimere. Ideo dicitur: quidquid agant homines intentio indicat omnes *b)*.

(IX) De abusionibus.

Sequitur videre de abusionibus. Idcirco ut melius intelliges videndum est de illis in quibus regulares excedunt vel seculares. XII sunt abusiones claustrales *c)* quibus totius religionis summa corrumpitur, sc. prelati negligens, discipulus inobediens, iuuenis otiosus, senex obstinatus, monachus curialis *d)*, habitus preciosus, cibus exquisitus, rumor in claustra, lis in capitulo, dissolutio in choro, irreverentia iuxta altare *m)*. In istis offendunt Deum seculares vel regulares *e)* de quibus interrogare debet sacerdos et secundum hoc penitentiam iniungere. Sunt autem alie abusiones secularium, sc. sapiens sine operibus, adolescens sine obedientia, senex sine religione, dives sine elemosina, femina sine pudicitia, dominus sine virtute, christianus contemptuosus *f)*, pauper superbis, rex iniquus, episcopus negligens, plebs sine disciplina, populus sine lege. De hiis interroget seculares et adhibeat secundum hoc cuilibet congruam medicinam et consideret status personarum et peccatorum genera et secundum hoc satisfactionem iniungat. Sunt et alie abusiones, ut diabolus benignus, meretrix casta, latro fidelis, presbyter bellicosus, miles predicator et mulier armata *g)*.

(X) Quis peccata dimittat et quis venialia et quis mortalia *h)*.

Sequitur videre quis peccata dimittat et per quem *i)* peccata mortalia et venialia dimittantur. Et est sciendum quod solus Deus peccata dimittit sed nemo tollit. Multis autem modis dimittuntur: primo per Deum, secundo per sacerdotem tamquam per ministrum Dei et hac est remissio quo ad penam et non quo ad reatum quia pro quolibet mortali peccato duplex pena debetur, sc. eterna et temporalis; eterna dimittitur in cordis contritione et postmodum remanet temporalis. Notandum est quod venialia peccata VI modis dimittuntur, primo per assumptionem eucharistie dignam; secundo per aque benedictae aspersionem, tertio per

a) Cas.: evangelium. *b)* Cas. gevariëerd. *c)* Cas.: castri.

d) Cas. bovendien: monachus causidicus seu canonicus regularis.

e) U. en Cas.: alleen regulares. *f)* Cas.: contentiosus. *g)* Cas.: et vir baiulans colum. *h)* Voor de volgorde zie blz. 181. *i)* U.: que.

elemosine largitionem, quarto per dominicum orationem, quinto per confessionem generalem, que fit cottidie in ecclesia, sed non solum venialia sed et mortalia oblita creduntur dimitti; sexto per episcopalem benedictionem vel sacerdotalem, si quis acciperet eam cum devotione a).

(XI) De modo penitentiae pro quolibet peccato.

Sequitur videre de modo penitentiae pro quolibet peccato. Et est sciendum, quod pro quolibet peccato b) septennis penitentia debetur, sed quoniam humana natura c) non sufficit ad agendam penitentiam ideo statutum est ut secundum arbitrium sacerdotis iniungatur penitentia prout viderit contritionem confitentium et debet intueri etatem, periculum, egritudinem et per hoc maiorem et minorem iniungere penitentiam. Item discretus sacerdos penitentiam iniungens debet considerare modos regionis unde sit oriundus et utrum consueverit ieiunare. Item semper iniungat penitentiam per contrarium respondentem, quia si est gulosus abstinentiam, si luxuriosus ieiunium et orationem, quia genus huius vitii non potest eiici nisi ieiunio et oratione; si est superbus humilitatem et sic de aliis.

(XII) De officio sacerdotis erga penitentem.

Sequitur de debito sacerdotis officio erga ipsum penitentem, quia dicit Augustinus quod confessor debet esse diligens inquisitor et subtilis investigator et cognito crimine varietates cuius non discutiat d) quibus cognitis sacerdos debet benigne pariter e) et onus penitentiae f) secum portare. Debet insuper confitentem orando et alia bona pro Christo faciendo ut sic eum adiuvet consulendo et spem promittendo et cum opus fuerit increpando g).

(XIII) Quod debet considerari in impositione penitentiae.

Sequitur videre quod debet considerari in impositione penitentiae, sc. quantitas culpe et qualitas, quia unicuique morbo est sua propria medicina adhibenda quia non sanat oculum quod sanat (calcaneum) h). Ieiunio sanatur passio corporis, orationibus pestis mentis, mora peccati debet dici si sciri potest. Item modus

a) Cas.: per ista dimittuntur venialia: per dom. orat., ut de penit. dis. III: aquam salem; item per communem et generalem confessionem et disciplinam capituli quo ad religiosos, sed hoc in iure non inveni sed generaliter ecclesia sic observat. b) Cas.: mortali p.

c) Cas.: vita. d) Cas.: non dubitet investigare. e) U.: debet esse benivulus et peritus; Cas.: quib. cogn. adsit benivulus paratus erigere.

f) U.: hominis penitentiam. g) Cas. uitvoeriger met bijv.: hec omnis sunt verba Augustini in predicto capitulo. h) U. en Cas.

ut dictum est. Item status personarum, conditio et modus regionis, egritudo, paupertas, divitie et alia mala *a*) debet considerare sacerdos, que magis ore et actu possunt sciri quam lector docere *b*), quia tot sunt considerationes sive lectiones quot homines, tot sententie quot capita, tot diversitates quot considerantes *c*).

(XIV) In quibus casibus peccatum semel confessum teneatur iterum confiteri.

Videamus in quibus casibus peccatum semel confessum debet iterum confiteri, sciendum est quod plures sunt casus. Primus est propter imperitiam sacerdotis cui confessus sum. Si sit imperitus deo petere licentiam ab eo eundi ad sapientiolem, et si non velit facere contra ipsum agere possimus. Secundus est propter contemptum satisfactionis, sc. quando aliquis contempserit penitentiam agere et satisfactionem sibi iniunctam adimplere. Tertius est cum ad superiorem remittitur. Item cum aliquis habet plura peccata mortalia et solum unum ex hiis confitetur, tamen tenetur iterum confiteri omnia.

(XV) Ad quid valeant remissiones pontificis et similium.

Consequenter videndum est quid valent remissiones que conceduntur a pontifice in dedicationibus ecclesie et hospitalium et huius *d*). Dico quod super hoc sunt VII opiniones satis probabilis, unam tantum amplectimur, alie possunt esse vere. Prima est quod valeant tamquam thesaurus qui cum defecerimus nos recipiet. Secunda est quod valeat propter peccata ignorantie iuxta illud in psalterio: Delicta inventutis et cet. ¹⁾ Tertia est quod valeant ad venialia peccata oblivioni tradita. Quarta est propter pene ignorantiam *e*). Quinta est quod valeant sicut aliquod bonum factum *f*). Sexta est quod valeant propter penitentiam negligenter peractam. Septima est, et hanc amplectimur, quod lucratur, quod ecclesia obligat se pro eis erogantibus orare *g*). Et notandum est

a) U. en Cas.: multa. *b*) U.: lectione (Cas.: locutione) doceri.

c) Cas. tot diversitates considerantium quot crimina diversa. — In Cas. is dit cap. uitvoeriger. *d*) U.: que in pontibus et dedicationibus ecclesiarum, hospitalariis huiusmodi conceduntur; Cas.: que sunt in pontibus et dedicationibus ecclesiarum, item hospitalibus, templariis et aliis.

e) Cas.: Quarti dicunt quod valent tamquam quodlibet bonum, tamen amplius propter auctoritatem ecclesie. *f*) Cas.: Quinti dicunt quod valent quo ad mitigationem pene in purgatorio, etc.

g) Cas.: valent.... propter duo, propter nummi dationem, et quia ecclesia etc.

1) Ps. 25⁷.

quod pro quolibet peccato mortali duplex pena debetur, se. temporalis et eternalis. Temporalis dimittitur elemosinas faciendo *a*), eternalis per cordis contritionem.

(XVI) De nocturna pollutione.

Sequitur videre de nocturna pollutione. Et super hoc distinguit Augustinus *b*) quia accidit aut ex crapula aut ex nature superfluitate, vel de infirmitate, aut ex precedenti cogitatione. Si ex crapula venialiter peccat, nec prohibetur illa die accipere Deum, nec missam celebrare si sit sacerdos si necessitas compellat *c*). Si vero sit ex superfluitate nature vel infirmitate non est peccatum, actum magis dolendum est pertulisse quam fecisse. Si autem ex praecedenti cogitatione et cum delectatione ardoris et libidinis peccatum mortale est.

(XVII) De coitu coniugali.

Videamus de coitu coniugali utrum homo peccet cognoscendo propriam uxorem. Unde notandum est quod quinque modis cognoscit quis uxorem, quia aut cognoscit eam causa habendi prolem et sic non peccat, aut causa reddendi debitum et sic non solum peccat *d*) sed meretur. Aut causa incontinentie evitande, cum pervenit ex voluntate carnis et tunc venialiter peccat secundum quosdam, ego tamen nullum reputo propter auctoritatem apostoli qui dicit unusquisque suam uxorem habeat etc. *1*). Aut causa expellende *e*) libidinis *f*) et tunc peccat venialiter *g*). Aut cum cogatur facere et non appetit et tunc credo multiplex *h*) peccare. Aut cum cognoscit uxorem contra naturam et tunc mortalissime peccat. Et sit discretus sacerdos in coitu coniugali, secundum multas diversitates peccati aut penitentiam magnam aut nullam aut maximam (iniungat).

(XVIII) De gradibus peccatorum.

De gradibus peccatorum notandum est, quod peccatum dicitur magnum aut propter errorem *i*) peccati ut homicidium, vel propter feciditatem *j*) peccati vel maculam vel fornicationem, vel propter destitutionem ut est vitium contra naturam quod legimus in authentico sanctorum: nullam umquam ita turpiter fuisse

a) Cas.: Temporalis adhuc debetur ab ecclesia. *b*) Cas.: Gregorius.

c) Cas.: Nam si adest alius sacerdos missam celebrare non potest.

d) U.: solum n. p.; Cas.: non solum n. p. *e*) U. en Cas.: ex-

plende. *f*) Cas.: cum utitur callidis et incentivis ut potentior sit in officio suo. *g*) Cas.: mortaliter. *h*) U. en Cas.: mortaliter.

i) U. en Cas.: (h)orrorem. *j*) U. en Cas.: feditatem.

1) 1 Cor. 7°.

punitum sicut pro illo peccato. Item notandum est quod plus peccat adulter quam fornicator, incestuosus quam adulter. Sed hiis omnibus est gravius quod est contra naturam. Unde minus est peccatum cognoscere propriam matrem quam peccare contra naturam. Sed multi querunt que sint peccata venialia et que mortalia. Idcirco volumus eis in aliquo satisfacere sed non in toto tamen in aliquo assignabimus ne desperationem facere valeamus. Unde Augustinus in quadam (h)omilia *a*) dicit: sacrilegium, homicidium, adulterium, fornicatio, falsum testimonium, rapina, furtum, superbia, avaritia, invidia, ebrietas si sit assidua et si longo tempore, iracundia peccata mortalia sunt. Et si quis unum de predictis in se dominari cognoverit et (non *b*)) digne commendaverit et si habuerit longum spatium et penitentiam non egerit in eterna flamma sine ullo remedio condemnabitur. Que sunt autem minuta peccata licet omnibus nota sint tamen de illis dicemus, sc. quando aliquis in cibo vel in potu plus accepit quam necesse est vel fuerit ad minuta peccata dicitur pertinere; si plus loquatur quam oportet, si plus taceat quam expedit, si pauperem exasperav(er)it, si sanus aliis ieiunantibus pransus fuerit vel cenaverit, si sic sompno deditus ad ecclesiam tardus surg(er)it, si in carcere positos tarde quesiv(er)it, si infirmos tarde visitaverit, si discordes ad concordiam revocare noluerit, si plus proximum aut filium aut uxorem exasperaverit quam oportet, si voluntate maioris persone aut necessitate adulari voluerit, si pauperibus exigentibus *c*) cibaria minima *d*) aut minime *e*) deliciosa aut sumptuosa communia preparaverit, si in ecclesiis fabulis otiosis et transfatoribus *f*) de quibus in die iudicii ratio reddenda est divina officia occupaverit, si incaute iuraverit, non dico etiam de iuratione facta solempniter que fit per Dominum vel per animam, verumtamen cum per aliam viam vel necessitatem implere non possumus iuravimus *g*); vel si male dixerit unde dictum est neque maledici regnum Dei possidebunt. Item apostolus enarrat quedam peccata mortalia in epistola ad Romanos ut est vitium contra naturam, iniquitas, malicia, superbia, elatio, ydolorum servitus, venificia, inimicitia, contentiones, ire, rixe *h*), dissensiones, ebrietates, commessiones, emulationes, et hiis similia *i*).

a) Cas.: in omelia VIII de igne purgatorii. *b*) U. *c*) Cas.: exuriantibus. *d*) U.: nimia; Cas.: nimis. *e*) U.: nimis. *f*) Ontbreekt U. en Cas. *g*) Ontbreekt U. *h*) U.: contentiones luxuriose. *i*) Cas. uitvoeriger opsomming, met verwijzing naar Gal. (5).

(XIX) De dilatione penitentiae.

Sequitur de dilatione penitentiae. Periculosa est enim dilatio penitentiae, quia tanto graviora sunt peccata quanto diutius detinent infelicem corpori animam alligatam. Et diuturnitas temporis peccata non minuit sed augmentat. Unde dicit Augustinus *a*): diuturnitas *b*) peccati nascitur ex superbia cordis. Unde periculosa est dilatio penitentiae. Quidam autem deferunt confiteri ex simplicitate et quidam ex indiscretionem *c*) propter terrorem relabendi. Sed statim post peccatum recurre ad confessionem. Nam post peccatum facilius continebunt et resurgent, nam dicit Augustinus: beati sunt illi qui post lapsum continebunt quia potens est Deus dare posse perseverandi, sicut iam eis dedit gratiam penitendi sicut iam nos in confessione nostra promittimus obedientiam secundum facultatem virium nostrarum et secundum gratiam a Deo nobis collatam. Item non debet timere lapsum quia fortiores post lapsum recuperare et resurgere satagunt *d*). Item Johannes *e*) dicit: virginitas patitur famem dum dulcius esse putat quod nescit. Magna est enim virtus confessionis, quia qui induratus est quandoque resolvitur in magnas lacrimas et efficitur veniale quod ante fuerat mortale et per penitentiam totum annihilatur. Penitentia enim est que paradisum aperit, spem salutis restituit, ad patriam celestem ducit, in consortium collocat angelorum confitentem, de filio perditionis facit filium Dei. Ideo penitentia non est differenda per unius horae momentum quia mora periculosa est, quia ut ducit Augustinus *f*): nichil certius morte et nichil incertius hora mortis.

(XX) De impedimentis confessionis.

Sequitur de impedimentis confessionis. Et sunt quatuor que solent confessionem impedire, sc. pudor, timor, spes et desperatio; pudor confessionis, timor afflictionis, spes avida acquirendi, desperatio abstinendi. Pudor confessionis eos impedit qui pro sola confessione erubescunt peccata sua confiteri. Contra quos dicit Augustinus: tales propter peccata erubescunt confiteri tali confusione volo confundi, sc. ab igne eterno. Dicit etiam: qui peccata sua veretur confiteri quare ecclesie non poterit confiteri? Quid te pudet peccatum tuum confiteri Deo et sacerdoti ipsius qui *a*) ab oculis eius abscondi non potest. Nichil ipse ignorat

a) Ontbreekt Cas. *b*) Cas.: taciturnitas. *c*) U.: discretionem; Cas.: ex quadam indiscreta simplicitate. *d*) U.: poterunt, quia dicit Augustinus: beati sunt illi qui post lapsum reparare et resurgere satagunt; Cas. evenzoo, verkort. *e*) Cas.: Jeronimus. *f*) Ontbreekt Cas.; overigens uitvoeriger.

qui futurorum archanorum est revelator et cogitationum secretorum malorum punitor utpote omnia eius oculis sunt aperta cui nichil occultum est. Item quid te pudet peccatum tuum confiteri quod apparebit omnibus in die iudicii? Item si modo non confiteris tunc confiteberis volens quando peccata tua toti mundo publicabuntur et in conspectu omnium revelabuntur, tam amicorum quam inimicorum tuorum et sanctorum archangelorum et celestium virtutum. Non enim solum ad David dicebatur: quod in secreto ficisti ego hoc cunctis manifestabo ¹⁾, sed ad nos omnes dicitur. Vide ergo miser sic vitabis supplicia, acquires munera vel premia, effugies confusionem et obprobria sempiterna. Timor afflictionis eos impedit qui timent quod si confiteantur quod gravior eis pena iniungatur quam possint sustinere. Contra quos dicit Job: qui timent penitentiam et medicam penam temporalem irruet super eis ignis, i. e. eterna dampnatio. Spes avida acquirendi alios impedit, sc. avaros et usurarios tam pecunie eris quam honoris. Quibus tria opponuntur vel spondentur, sc. brevitatis vite temporalis, unde Job: Homo natus de muliere etc. ²⁾; modici(tas) ^{a)} acquisitionis, unde dicit: quid prodest homini etc. ³⁾; incertitudo possidendi ut dictum est in evangelio ⁴⁾; quidam multa collegerat et reposuerat in horrea plurima ^{b)}, una vice perierunt omnia etc; miser peribit anima tua ^{c)} et quorum sint illa que tu possidisti? Desperatio abstinendi impedit alios. Sunt enim quidam qui de peccatis confiteri verentur vel post peccatorum confessionem ab hiis abstinere non possunt. Contra quos opponuntur tria: primo vigor quam habet ex confessione; secundo gratia quam meretur propter peccata confessa ^{d)}; tertio est multitudo peccatorum et quandoque superbia cordis. Unde quidam dicunt: non sum sicut ceteri homines etc. Item nimia confidentia impedit aliquos quibus dicitur: nolite confidere in verbo mendacii dicentes templum Dei estis vos. Item nimia misericordia quia credunt Deum esse tam magne misericordie quod neminem privat gloria, sed hoc est falsum quia dicitur miseri-

^{a)} U. en Cas: modicitas. ^{b)} U. en Cas.: per (in) annos plurimos.

^{c)} U.: miser in hac nocte periit diaboli rapiet animam tuam; Cas.: miser hac nocte repetent animam tuam a te; dicit ibi glosa scilicet demones. ^{d)} Cas.: ex devotione.

1) 2 Sam. 12 ¹².

2) Job 15 ⁴.

3) Mth. 16 ²⁶ (?).

4) Luc. 12.

cordiam et indicium cantabo tibi Domine¹⁾. Item Augustinus et Gregorius: nullum malum impunitum, et alibi: quia iumenta computruerunt in stercore suo, i. e. in peccato suo *a*).

(XXI) Sequitur videre de desperatione venie. Quatuor enim sunt que solent inducere hominem in desperationem venie, sc. quantitas peccati, novitas, frequentia et diurnitas. Contra quantitatem opponitur passio Domini nostri Jesu Christi, que fortior est ad absolvendum quam aliquis ad peccandum. Et de aliis similiter sic dicatur de virtutibus et discretionibus *b*).

(XXII) De vitiis et virtutibus proponendo principalia vitia et de distinctione sequentium.

Consequenter videndum est de vitiis et virtutibus proponendo principalia vitia ad distinctionem eorum que ex ipsis oriuntur et species eorum. Septem enim sunt et dicuntur vitia capitalia, ut dicit Augustinus *c*) super exordium *d*), sc. inanis gloria, invidia, accidia, avaritia, castimargia et luxuria. Item dicit beatus Johannes *e*) quod significata sunt in VII prophetiis ²⁾ que terram promissionis Ysmahelitis *f*) promissam tenebant, per que VII demonia intelliguntur *g*). Et dicuntur capitalia, quia ab ipsis nascuntur criminalia; nullum enim malum est sine ipsis. Primo est agendum de inani gloria, secundo unde dicatur, tertio quot sunt eius species *h*). Inanis enim gloria est quasi gloria secularis. Species eius sunt elatio, superbia, arrogantia, insolentia *i*), contumelia, contemptus, presumptio, inobedientia, irreverentia *j*). Elatio enim est timor quo quis non vult compati maiorem esse se vel minorem. Superbia est animi tumor ex proprio honore super alios se extendens ire, unde dicitur a super et eo is. Arrogantia est animi motus quo quis movetur ad iactantiam *k*) se habere quod non habet nec habuit. Insolentia est extra usum quasi ceteris despectis verba sua proferre spernendo. Contentio est impugnantia veritatis quando veritas expellitur et falsitas

a) Cas. uitvoeriger over dit onderwerp. *b*) Cas. verwijzingen naar Job., Jer., Jes. *c*) Cas.: Gregorius. *d*) U. en Cas.: Exodum.

e) Cas.: Ioannes grisostomus. *f*) U.: in realibus; Cas.: israelitis.

g) Cas.: et que a Maria Magdalena eiecta leguntur. *h*) U. en Cas.: Inanis gloria est inordinati animi motus quo aliquis propriam deserat (Cas.: desiderat) excellentiam ut alios honore precellat. *i*) Cas. (bovendien): continua contentio. *j*) Cas. (bovendien): contumacia, contemptio. *k*) U. en Cas.: ad iactandum.

1) Ps. 101¹.

2) Openb. 15²

succedit. *a)* Contemptio *b)* est id ad quod aliquis tenetur negligenter facere vel committere. Presumptio est specialiter sibi ascribere quod aliorum est. Inobedientia est suo prelato illicite *c)* non obedire. Irreverentia est debitam reverentiam maioribus non impendere vel denegare.

De ira. Videndum est de ira quid sit, quot sint eius species. Ira enim est animi *d)* tempestas quo quis adversus aliquem commovetur. Dividitur autem in has species, sc. odium, rixam, discordiam, iniuriam, contumeliam, impatientiam, protervitatem, malitiam, nequitiam, malignitatem, furorem, homicidium. Odium est inveteratus rancor et solet dici ira inveterata. Rixa est ire motus. Discordia est factus *e)*, contumelia iniuria in verbis. Impatientia est *f)* animi motum non refrenare. Protervitas est subitaneo motu in verba obiecta prorumpere. Malitia est qua quis alicui dampnum molitur. Nequitia est quando aliquis invidet quod nequit. Furor est animi inveterata pravitas *g)* rationem prescribens. Homicidium est actuale voluntate in mortem alicuius inclinare.

De invidia. Nunc videndum est de invidia quid sit, quot sint eius species. Invidia est dolor ex aliquo *h)* noscens animum torquens quando aliquis ex felicitate alicuius torquetur, quando videt aliquem esse meliorem se et dolet eum. Unde invidia dicitur ab invidio, quia invidet quando non potest bonum alterum habere. Dividitur autem in has species: sc. detractiones, ingratitude, mali inventiones, boni conspectiones, inter amicos discordiam seminare *i)*. Detractio est bona alterius tacere, alios bonos successus nolle videre. Ingratitudo est de beneficio habito landes Deo tacere.

De accidia.

Nunc videndum est de accidia. Accidia est torpor quo quis bona negligit inchoare vel inchoata fastidio *j)* perficere vel consummare. Dividitur autem in has species, sc. desidiam,

a) Cas.: Contumacia est auctoritati maioris ex contemptu aviare vel resistere. *b)* U. en Cas.: contemptus. Deze rubriek in Cas. aanmerkelijk uitvoeriger. *c)* U.: in licitis; Cas.: in iniunctis. *d)* U.: subiecta; Cas.: subita. *e)* U.: in factis. *f)* U.: insponsum; Cas.: impetuosum. *g)* U.: potestas; Cas.: tempestas. *h)* U.: facilitate; Cas.: felicitate. *i)* U.: detractationem, depravationem, ingratitude, mali adinventionem, boni conspectionem; Cas.: detr., susurrium, depr., ingr., mali inv., boni compressionem, invidentiam (met behand. dezer species, waarbij susurrium = inter am. disc. seminare). *j)* U. en Cas.: fastidit.

pigritiam, pusillanimitatem, negligentiam, despersionem, tepiditatem et ignominiam *a*). Desidia est sevitias *b*) qua quis facienda formidat agere vel incoata perficere. Pusillanimitas est mentis angustia qua quis agendi magna timet. Negligentia est animi torpor quo quis minus exequitur quod debet exequi. Item improvidentia est quedam obtenebratio mentis qua quis minus discernit contrarietatem vitiorum et si quis eicit avaritiam et incidit in prodigalitatem. Ignominia est vitium quo quis in nullo adhibet discretionem.

De avaritia.

Nunc videndum est de avaritia et de eius speciebus. Avaritia est cupiditas acquirendi vel retinendi. Dividitur autem in has species que sunt ambitio, simonia, usura, periurium, furtum, mendacia, rapina, violentia, inquietudo, iniustum iudicium, obstinatio, dolus, ambitio honoris que quamvis ad inanem gloriam possit reduci ad avaritiam reducitur *c*). Avaritia est non solum in cupiditate appetitus rerum, sed etiam honoris vel scientie, unde primi parentes dicuntur avari fuisse quia cupierunt esse sapientes sicut Deus. Symonia est studiosa voluntas emendi vel vendendi aliquid spirituale quod turpiter emitur vel venditur. Dicitur autem symonia a Simone Mago qui prius voluit emere spirituale, i. e. gratiam faciendi miracula, unde proprie dicuntur symoniaci qui emunt, gelice *d*) vero qui vendunt, ut Geesi famulus Helisei qui munus a leproso Naaman extorsit. Symonia per varias distinguitur proprietates. Est enim symonia munus ab obsequio vel officio vel a manu ut pecunia vel a lingua et favore indebitum. Item munus adulatione quo quis per adulationem sola spiritualia dat *e*), timore princeps aliquando amore carnali ductus beneficium ecclesiasticum erogat. Usura est cupiditas studiosa recipiendi ultra sortem, ut si quis tibi decem solidos accommodat et XV accipit, sed variis modis variatur. Idecirco ad presens taceamus. Usura tamen est quando aliquis plus accipit quam dedit. Furtum est contractio rei aliene latens *f*) invito domino. Latrocinium *g*)

a) U.: des., pigr., pus., preputitiam, inspectionem inanem; Cas.: des., pigr., pus., negligentiam, imprudentiam, incircumspectionem et ignaviam (met uitv. behand. dezer species). *b*) Cas.: segnities.

c) Cas. bovendien: latrocinium; zonder: furtum. *d*) U.: gezite; Cas.: gieczieti. *e*) U. en Cas.: a timore quando timore principis datur beneficium vel dignitas, ab amore quando amore carnali (ductus, U.) alicui beneficia (ecclesiastica, Cas.) quis erogat (Cas.: impendit). — Cas. bovendien: a prece, quando aliquis solis precibus ductus etc.

f) U.: nascens; *g*) Ontbreekt U.; Cas.: L. est contr. rei al. patens invito domino. Furtem est usurpatio latens et hoc rei aliene invito domino.

est patens contractio rei aliene invito domino. Periurium est mendacium iuramento firmatum *a*). Mendacium est false vocis significatio cum intentione fallendi *b*). Notandum est quod aliud est mentiri et aliud est falsum dicere vel falsum loqui. Rapina est violenta raptio aliene rei. Violentia est iniuria coacta ut si aliquis aliquem alienum cogit iniuste vel si aliquid auferit. Inequitudo *c*) est aliquem iniuste commovere ad iniustum iudicium et iniustam sententiam ex timore vel cupiditate pecunie promulgare *d*). Obstinatio est cum pertinacia in malo mentis perdurare per quam homo fit impenitens. Dolus est fraudulenta deceptio.

De gula *e*).

Videndum est de castrimargia et de eius speciebus. Castrimargia est in hiis que homini sunt necessaria excessus, ut in cibo et potu et huius. Et dicitur castrimargia a castris et marge quod est prodigus quia in talibus locis homines solent prodigaliter vivere. Dividitur autem in ebrietatem, gulositatem, inabstinentiam, immoderantiam *f*). Gulositas est in cibo excessus. Ebrietas est in potu que alio nomine dicitur crapula. Prodigalitas est danda et non danda devastare *g*). Inabstinentia est statutum tempus comedendi prevenire. Immoderatio est bonorum *h*) interius appetitus impendere *i*) exterioribus signis luxuriam demonstrare. Inhoneste *j*) est laudatoria *k*) fercula querere *l*) ac causam *m*) et operam dare *n*).

Videndum est de luxuria *o*). Luxuria est ipsa incontinentia corporis et dicitur luxuria quia solet nasci a luxu cibi et potus. Dividitur autem in has species, sc. in fornicationem, adulterium, incestum, peccatum contra naturam, raptum et stuprum. Fornicatio est simplex carnale commercium per contemptum legitimi contractum. Et tamen specialiter intelligitur in usu

a) Cas. uitvoerig over de „tres species periur.” *b*) Cas. zeer uitvoerig over „species” en „genera mendacii”. *c*) U.: inquietudo; Cas.: inquietare. *d*) Cas.: Iniustum iudicium est iniuste sententie latio ex tim.... promulgate. *e*) De opschriften in dit hfst. (XXII) blijkbaar door latere hand bijgevoegd. *f*) U. en Cas. bovendien: prodigalitem. *g*) U.: Prodigalitas est circa danda et non danda. Cas.: P. est d. e. n. d. effundere. *h*) U.: corporis.

i) U.: impudentis. Cas.: Immoderantio est rerum nimium appetitus. *j*) Cas.: inhonestas. *k*) U.: deliciosa. *l*) U.: facere et malam operam dare. *m*) Cas.: curam. *n*) Cas. bovendien rubrieken over: inverecundia, vaniloquium, impudentia, inhonestas, immodestia.

o) De aanhef der rubrieken „de ira” t. e. m. „de luxuria” zijn rood doorgestreept.

viduarum, meretricum et concubinarum. Stuprum est proprie defloratio. Adulterium est alterius thori accessio vel alterius thori violatio *a*. Incestus est consanguinearum vel affinium copulatio et abusus. Unde incestuosi dicuntur qui consanguineis vel affinibus abutuntur. Raptus est cum puella a domo patris violenter extrahitur et corrupta in uxorem habeatur. Vitium contra naturam est quando aliquis extra locum ad hoc deputatum fundit semen suum. Videamus quod de istis peccatis sit plus detestabile vel magis grave. Quidam putant quasi nullum (et) in quibusdam regionibus abutuntur plures homines. Videamus que mala orta sunt et cotidie oriuntur. Item qua pena feruntur *b*) tali vitio laborantes. Unde adulterium vincit fornicatio(nem) et vincitur ab incestu. Peyus enim est cum matre commiscere quam cum alia uxore. Sed horum omnium peyus est et maius peccatum est peccatum contra naturam quam propriam matrem cognoscere. Item propter hoc violatur societas que cum Deo nobis solet esse. Unde Augustinus: vitia que contra naturam sunt ubicunque sunt refutanda vel repudienda, et sunt sodomite, et utentes tali crimine debent divina lege puniri; non enim fecit Deus homines ut uterentur tali modo. Item de hoc vitio loqui non solet vel oportet quia quodammodo hominum dicentium vel audientium aures polluantur. Item scriptum est quod quidam sanctus vidit quod angelus bonus in tantum se elongavit a loquentibus de tali vitio quam sonus vocis extendebatur. Item peccatum non dimittitur alicui nisi primo *c*) confiteatur si potest confiteri proprias turpitudines et nephandas voluptates carnis que exercentur bestialiter. Quas beatus Paulus notat in Epistola sua ad Romanos ¹). Et tamen dicit Augustinus *d*): voluptates carnis vel in carne si dilectant sunt passionibus non nominande quia huius abusiones et fetidissima scelera non sunt digna relatu, et qui committunt huius peccata et impenitentes moriuntur in inferno sepe liuntur. Item contra illos peccatores ait Judas Tadeus *e*) ²): sicut Sodoma et Gomora et alie infinite civitates per ignem sulphuris perierunt simili modo facti sunt exemplum ignis eterni sc. illi qui post alteram carnem faciunt. Et dicit alteram carnem sc. si masculus cum masculo, femina cum femina *commiscuerint* *f*). Tales sunt digni non solum morte temporali sed eterna.

a) U. en Cas.: A. est alterius (Cas.: alieni) thori violatio, unde adulterium quasi (ad) alterius thori accessio. *b*) U. en Cas.: puni(a)ntur. *c*) Cas.: nominatim. *d*) Cas.: Aymo. *e*) U.: Maccabeus. *f*) U.: habitaverit; Cas. ontbreekt.

1) Rom. 1 ²⁴.

2) Jud. 7.

Ideo dicit facti sunt exemplum ignis eterni. Videamus per peccatum grave que mala orta sunt et cotidie oriuntur. Et est sciendum quod diluvium induxit Dominus ut humanum genus destrueretur. Item qui laborant tali modo sodomitico sunt destructores nature *a*). Unde dicit philosophus *b*): o fili Jude qui effundis semen, i. e. sperma super terram et contra naturam taliter agebat quod percussus est a Deo et sepultus in inferno ubi est nulla redemptio. Item Deus iterum iratus Gomorre et Sodome et convertit eas in mare mortuum in quo nec piscis natat nec avis volat. Item aqua natabilis non est nec potabilis, sed ibi est infernum *c*). Nota *d*) ibi sunt poma pulcherrima externis et internis sunt plena favilla et cinere, et hiis verbis describitur luxuria. Item in eodem loco sunt arbores poma ferentes que numquam deficiunt *e*). Item pro solo visu uxor Loth conversa est in statuam salis quod significat Deum nolle videre aliquod vestigium illius peccati servari. Item numquam legitur aliquos peccatores tam turpiter punitos sicut pro illo peccato et graviter sodomitas quia pena respondit culpe, sc. sulphur et ignis quibus sunt puniti Sodomite, quia in ardore ignis sunt pro ardore libidinis et in fetore. Modo videamus que mala propter ista peccata sunt orta et cotidie oriuntur, nam dicit lex qui luxuriantur contra naturam i. e. sodomite sunt vere adversarii, homicide et destructores humani generis. Videntur enim dicere Deo: tu creasti homines ut multiplicarentur, nos enim operam damus ut opus depereat. Videamus qua pena puniuntur tali vitio operantes vel laborantes, quomodo secundum legem divinam moriuntur. Unde ait Moyses: qui dormierunt cum masculo coitu ubi est nephas operantes moriantur ¹⁾. Item secundum leges mundanas tales decollantur ubi sexus perdit locum et nec est scelus quod Domino prodest scire *f*), ubi verius *g*) mutatur in alteram formam nisi *h*) amor queritur et non invenitur. Item qui puerum corrumpit punitur secundum canones et secundum leges decollatur, si non puniuntur pro tali peccato

a) Cas.: ut dicit beatus Methodius in ystoriis scolasticis in titulo de causis diluvii. *b*) U.: apostolus. *c*) U. en Cas.: ibi ferrum natat. *d*) U. en Cas.: ontbreekt. *e*) U.: que ad terminum deficiunt; Cas.: que ad tactum d. et evanescunt emittentia pulverem et favillas.

f) U. en Cas.: ubi seclus est (Cas.: id) quod non perficit (Cas.: proficit) scire. *g*) U. en Cas.: venus. *h*) U. en Cas.: ubi. — Hierbij Cas. verwijzing naar Constantinus in VIII libro codicis ad legem iuliam de adulteriis.

1) Lev. 20 ¹³.

tamen Deus mittet eos in infernum et puniet eos igne celitus misso sine termino *a*).

(XXIII) *Que sit causa peccati sodomitici.*

Consequenter videndum est que causa sit huius peccati et quid peccatum sit contra naturam. Dicit enim Ezechiel *b*) causa huius peccati sodomitici fuit habundantia panis et vini et olei, otium, alienus cibus et superbia vite ¹⁾, contra quos ait Moyses ²⁾: homines sodomite pessimi erunt peccatores coram Domino. Item *c*) tradidit eos Dominus in passionem ignominie, nam femine commutaverunt usum suum naturalem in eum qui est contra naturam; similiter masculi relicto usu femineo naturali exercuerunt in desideriis suis, sc. masculi in masculos turpitudinem operantes; unde ait philosophus *d*): naturalis est usus ut vir et mulier in uno coitu coeant, sed contra naturam est ut masculus polluat masculum et mulier mulierem. Quid est mutare naturalem usum in eum qui contra naturam est nisi sublato usu canonico *e*) ut aliter quam concessum est cum aliqua pars corporis non habeat usum datum a natura. Item dicit Augustinus *f*): novitas tante passionis nature turpitudinis quasi miseratione proiit *g*) in audientem. Unde Dominus vitans ac dubitans *h*) super tanto scelere introducitur dixisse: descendam et videbo incredibile per homines tantum scelus perpetrasse. Item notandum quod IV sunt genera peccatorum que clamant ad Dominum, sc. vitium sodomiticum unde in Genesi: clamor sodomitorum clamat ad me etc. ³⁾, vitium homicidii unde in Genesi de Caym dicitur ⁴⁾: sanguis fratris tui clamat etc., peccatum oppressorum, i. e. eorum qui alios premunt, peccatum mercenariorum, i. e. eorum qui aliorum mercedem detinent. Unde Jacobus *i*) ait: ecce merces operariorum etc. In hiis quatuor usus nature deletur, in sodomita usus nature relinquitur. In homicidio natura extinguitur. In oppressione vis pietati infertur. In detentione mercedis vis deperit. Hoc viso *j*) sodomita solet corrumpi qui otiosi sunt utentes cottidie delicatissimis epulis, quorum Deus venter eorum est, qui alicui bono exercitio nolunt vacare sed fabulis ac detractationibus. Unde facilius capiuntur a temptatione huius vitii, sc. viri

a) Cas. nitvoeriger met verwijzing naar de penit. dis. I, qui puero.

b) U.: ontbreekt. *c*) Cas.: verwijzing naar Rom. *d*) U.: apostolus; Cas.: Aymo. *e*) U.: sub alto visu communicatur; Cas.: sublato concesso usu. *f*) Cas.: Gregorius. *g*) U.: periunt; Cas.: admirationem parit i. a. *h*) Cas.: quasi admirans; U.: D. minans ac d.

i) Cas.: in canonica. *j*) U. en Cas.: vitio.

1) Ez. 16⁴⁹. 2) Lev. 18²², 20¹². 3) Gen. 18²⁰. Gen. 4¹⁰.

experti copiam mulierum non habentes nec habere volentes, quidam clerici *a)* claustrales nullas in ordine *b)* habentes devotiones qui detestantur macerationem carnis, non attendentes quod dicit Jeronimus: venter vino inestuatus de facili spumat in libidinem. Similiter non audiunt Dominum dicentem: hoc genus demonii non eicitur nisi per ieiunium et orationem, et dicitur ibi quomodo pravitas *c)* diaboli superatur et confirmat Dominus graviora cum orationibus et ieiuniis esse superanda et iram Dei in nobis placandam. Hoc faciendo carnalis mutabilitas non vincitur nisi spiritus per orationem confirmetur et caro per ieiunium maceatur; qui sanat oculum (non sanat calcaneum, nam unicuique morbo propria est medicina adhibenda *d)*). Passiones corporis ieiuniis sanantur, passiones mentis fugatis illecebris carnalibus, sed ab omnibus vitiis fecit Deus abstinentioniam; sic et oratio dat gratias et non solum in verbis sed in omnibus que ad officium obsequendi cum fidei devotione pertinent. Unde dicitur sine intermissione oratio est orare Dominum quia non cessat bene operari *e)*. Veruntamen cum converti post peccata ad Dominum magis a diabolo puniuntur *f)* ut odium virtutem incutiet et Dominum ex corde pellat, acriores temptationes incitat et quos *vincit* possidet *ut* conmetus *g)* Item nullus debet desperare quia nullus prevalet morbus ubi omnipotentis intervenit manus et ideo ad penitentiam recurrendum est. Ex predictis patet quod hoc peccatum est gravissimum, nec valet excusatio illorum qui dicunt quod est quedam pollutio res nature, quia polluit corpus et animam non tamen illa que in corde dormientis sit *h)* sed potius vigilantis. Unde dico breviter quod omnis pollutio extra vas a quocunque nature modo fiat, licet iam multos audivimus in foro poenitentiali volumus *tamen nec* intendimus aliis propallare *i)* *illud* vitium contra naturam *aut eius modos* quia taliter operantes sodomitici censentur ut dictum *j)*.

(XXIV) De virtutibus.

Post tractatum principalium vitiorum sive capitalium ordine congruo competenter nunc tractandum est de cardinalibus virtutibus que sunt quattuor, sc. prudentia, iustitia, fortitudo et

a) U. en Cas.: c. et. *b)* U.: cordibus; Cas.: orationibus. *c)* U. en Cas.: protervitas. *d)* U. en Cas. *e)* U.: sine interm. orate, qui non cessat bene operari; Cas.: s.i. orate, quia non cessat orare qui non cessat benefacere. *f)* Cas.: impugnatur. *g)* U. geheel bedorven; Cas.: quos prius quando possidebat quietus. *h)* U. en Cas.: fit. *i)* U. bedorven; Cas.: licet iam modos multos audivimus in penitentiali iudicio quos nolumus nec audemus propallare. *j)* Dit hfdst. in Cas. uitvoeriger.

temperantia *a*), ut quod committimus per vitia per virtutes recuperemus et quod abstulit vitium restituat virtus. Hec quattuor virtutes dicuntur cardinales quasi initiales et principia quia ab istis alie procedunt. Inter quas primo agendum est de prudentia, secundo in quibus exstat, tertio quot sunt species eius. Prudentia est bonorum rerum et malorum utriusque distinctio cum fugatione mali et electione boni, ex *b*) utraque ponitur quia non sufficit ista dicere *c*) nisi consequenter boni et mali discretio..... ideo (?) *d*) unde sufficit cum fugatione mali et electione boni *e*). Ex premissis patet in quibus constat prudentia, sc. in discretione et electione bonorum et aspernatione malorum. Dividitur autem in has species: in intelligentiam *f*), providentiam, circumspectionem, docilitatem et cautionem. Intelligentia est circumspectio generandorum, prius enim oportet generando concipere quam discernere. Providentia id est in potentia *g*) qua quis metitur futura secundum preterita ut videamus ex tali actione in talem actionem *h*). Circumspectio est cautela contrariorum vitiorum qua fugimus avaritiam, qua cavemus prodigalitem. Docilitas est potentia erudiendi et dicitur docilitas quasi docendi humilitas *i*). Cautio est prudentia discernendi vitia virtutum speciem proferendo *j*). Unde ait Ysidorus quia vitia virtutum proferunt speciem unde pronite *k*) successores suos decipit *l*) et sub velamine virtutum velat *l*) nam sub pretextu iustitie crudelitas agitur. Remissio dicitur mansuetudo *m*).

(XXV) De iustitia.

Sequitur de iustitia, primo quid sit iustitia, secundo quibus constat, tertio que sunt huius species. Iustitia est virtus unicuique ius suum tribuens cum utilitate servata. In duobus consistit, in hoc quod redditur Deo quod suum est aut proximo. Unde omnis virtus adversus Deum erigitur *n*). Unde rationabiliter iustitia est virtus cardinalis eo quia circa eam omnes virtutes habent esse et quia omnis virtus constat ex aspernatione mali et electione boni. Dividitur autem in has species quarum quedam pertinent ad

a) U.: fort., iust., prud., temp. *b*) U.: et; Cas.: ontbreekt. *c*) U.: discernere; Cas.: ab invicem dividere. *d*) Eenige letters doorgehaald en uitgekrabd; U. en Cas.: nisi communiter sit (Cas.: sequatur) boni electio et mali aspernatio. *e*) U.: unde sumitur cum figura mali et el. b.; Cas.: unde sequitur cum fuga mali et el. b. *f*) Cas.: (hier en verder) intellectum. *g*) U.: est omnium pot.; Cas.: est animi pot. *h*) Cas.: d. cecidisse. *i*) U. en Cas.: habilitas. *j*) U.: conferentia; Cas.: preferentia. *k*) U. en Cas.: perniciosius. *l*) U.: infinitivus; Cas.: decipiunt, celant. *m*) Deze rubrieken in Cas. uitvoeriger. *n*) U. en Cas.: dirigitur.

reddendum id quod suum est *a)* et huius sunt he species: religio, pietas, severitas, vindicta, innocentia *b)*, gratia, reverentia, misericordia *c)*. Religio est quedam virtus superioris vite. Unde dicitur areligio -gas quia in hac virtute religatur divino cultu. Consistit autem religio aut in diligendo Dominum aut gratias Deo reddendo *d)*. Dividitur autem is has species virtutis, sc. fidem, spem et caritatem. Fides est perceptio rerum cum affectione *e)* veritatis *f)* sine cognitione *g)* causarum. Aliter describit ipsum apostolus ad Romanos *h)*: Fides est substantia rerum sperandarum *i)* ¹⁾; specialiter fides catholica est perceptio rerum invisibilium veritatis ad christianam religionem pertinentium; res invisibiles secundum theologos hic *j)* dicuntur que nec sensu nec intellectu comprehenduntur sed colummodo creduntur, ut ea que fides catholica de virtute *k)* trinitatis et consimilibus testatur quos cogitationes esse secundum naturales rationes non preveniunt sed solummodo credende. Unde Gregorius: fides non habet meritum cui humana ratio prebet actum vel perhibet experimentum *l)*. Spes est virtus qua speramus summum vite eterne meritorum istorum *m)* reddendum. Caritas est virtus qua ad Deum diligendum et proximum *n)* ut prope nos. Pietas est virtus qua parentibus honorem debitum exhibeamus, non solum in veneratione rerum sed in virtutis *o)* necessitatum exhibitione consistit. Severitas est qua utilitate servata discretionem agimus in suppliciis ut non relinquamus aliquid de pena. Vindicta est virtus qua prophanamus *p)* iniurias nobis illatas. Innocentia est qualitas mentis iniuriam non formidans. Gratia est virtus qua benefactoribus nostris ratione beneficii quantum possumus gratiam et reverentiam exhibemus. Reverentia est virtus qua debitum honorificationis cultu exhibemus. Veneratio est virtus qua reverentiam debitam exhibemus maioribus per humiliationem in gestu et verborum emissionem decentium. Obedientia est in deliberatione inste inssionis effectus nisi tamen

a) Cas.: ad redd. proximo quod proximi est, quedam ad redd. Deo q. D. e. *b)* U. en Cas.: innocentia. *c)* U. en Cas.: et concordia. *d)* Cas.: (aut) in exhibendo cultum debitum. *e)* Cas.: assertione. *f)* U.: virtutis aut ver. *g)* U en Cas.: cogitatione. *h)* Cas.: ad Ebreos. *i)* Cas. uitvoeriger. *j)* U. en Cas.: hee. *k)* U. en Cas.: unitate. *l)* U. en Cas.: ratio perhibet (Cas.: prebet) experimentum. *m)* U.: meritis multorum; Cas.: iustorum meritis. *n)* U. en Cas.: movemur; Cas. bovendien: Deum supra nos, proximum iuxta nos; U. bedorven. *o)* U. en Cas. ontbreekt. *p)* Cas.: pulsamus. Deze rubriek uitvoeriger.

1) Hebr. (!) 111.

iussio fiat indiscrete *a*) non tenemur obedire prelato. Dividitur autem in duas partes quarum prima est qua obedimus appetere honores, secunda qua nostre voluntatis debet esse intentio *b*)

ad Dominum quia non debemus appetere honores, alia (est) sustinendo adversitates desiderare *c*). Misericordia est virtus per quam animo cum calamitate movemur *d*). Institia est quedam virtus specialiter dicta quia dum necessaria indigemus ministramus si sua illi non nostra largimur *e*). Concordia est virtus continens compatriotas in ydemptitate vires *f*). Fortitudo est virtus immobilis inter adversa omnium laborum et periculorum successio. Ad fortitudinem reducuntur quaecunque nos faciunt in adversis constantes, sc. magnanimitas, fiducia, securitas et patientia *g*). Fortitudo est virtus qua non adversitatis incursu frangitur nec prosperitatis blandimentis sublevatur. Magnanimitas est virtus periculosorum et arduorum dans consummationem *h*). Constantia est stabilitas animi in proposito perseverans. Firmitas est animi status per quam omnis *i*) in nullo se offerens vel quod sibi describens. Patientia est virtus anime ius *j*) contumeliarum et omnis adversitatis impetum sustinens. Mansuetudo est virtus animi qua hominem *k*) tollerabilem reddit. Temperantia est virtus et potentia resistendi illecebris *violentiarum* in nostris peccatoribus *l*) facientibus. Et sunt he species ad eam pertinentes, sc. continentia, castitas, verecundia, modestia. Continentia est virtus abstinendi ab illecebris. Castitas est virtus in contrariis actionibus impetum libidinis coercens. Isti sunt versus (de) sodomitis: *n*) quantum peccavit sodomita ruma probavit roū igneque sulphureum *o*). Veniet dies iudicii in quo plus valebunt pura corda vel corpora quam astuta verba, plus *p*) bona conscientia quam marsubia

a) U.: per discretionem; Cas.: cum disc. animi deliberati. *b*) U.: nisi nostre voluntatis debet ad Dominum esse intentio; Cas.: in qua nichil nostre voluntatis debet interesse. *c*) U. en Cas.: ontbreekt des.; Cas. deze rubriek uitvoeriger. *d*) Cas. deze rubriek uitvoeriger.

e) Cas. ontbreekt deze rubriek; U.: necessaria indigentibus. *f*) U.: C. e. v. c. compunctus in indemptitate instruens vires; Cas.: C. e. v. cum cives et compaternitas in identitate iuris instituentis vel cortionis spontanee victio. *g*) Cas. bovendien: magnificentia, constantia, firmitas, perseverantia, longanimitas et humilitas. *h*) U. en Cas.: m. est virtus spontanea difficilium aggressiva. *i*) U.: animus. *j*) Cas.: et vis animi. *k*) Cas.: h. se. *l*) U. en Cas.: continentia, castitas, prudentia (Cas.: pudicitia), sobrietas, (Cas. bovendien: parcitas), moderantia, honestas, abstinencia, verecundia et modestia. *n*) U.: conveniente rerum. *o*) Onderstreept. Onduidelijk. In den rand: versus.

p) U.: et instituta verba ac bona consc.

plena, quia tuna videbitur ille qui nec dono nec verbis fallitur; tunc non valebunt argumenta *logice*, quia *a*) filius mulieris pauperculus iudicabit fines terre. Dicit Augustinus: quid est tempus nisi quidam cursus ad mortem volumus nolimus ibimus. Idem de eodem: ille est bonus christianus qui in domo et in patria sua cognoscit se esse pe(re)grinum, liberaliter servit quia facit voluntatem Domini sui. Item de peccatoribus dolendum est non quia solum peccant sed veritatem a se proiciunt (et) in suis peccatis letantur principes tenebrarum *b*).

(XXVI) Quid sit peccatum.

Peccatum est hominis inordinatio atque perversio et putatione *a c*) conditore aversio *d*); aliter peccatum est *concupitum dictum vel factum contra legem eternam e*). Peccatum in spiritum sanctum est per malitiam vel superbiam impugnare caritatem. Aliter peccatum in spiritum sanctum est plenitudo malitiae vel desperatio certe benevolentiae. Peccatum est ex corruptione veniens per consensum actus iniquitatis. Oratio est integra structura pleno statu *f*) solidata vel oratio est purus effectus tendendi *g*) ad Deum. Obsecratio est vehementium quando necessitas continuis precibus insistere cogit. Oraculum est divina voluntas hominis certe orundata *h*).

(XXVII) De instrumentis ad cognoscendum peccatum.

Hec sunt instrumenta in quibus exhibemus *i*) ad cognoscendum peccatum, et quomodo valeamus salubriter confiteri. Illud scriptum est ita ordinatum. Primo loquitur de novem generibus hominum qui qui falsant suam penitentiam, secundo de decem preceptis, tertio de XII articulis fidei, quarto de sacramentis ecclesiae, quinto de VII operibus misericordiae spiritualibus, sexto de VII operibus misericordiae corporalibus, septimo de V sensibus corporis, octavo de XII abusionibus in quibus religiosi frequenter peccant, nono de IV impedimentis que impediunt hominem ne confiteatur peccata sua dum vivit, decimo qualem sacerdotem debeat confitens querere et qualiter debeat eum absolvere, ultimo de VII virtutibus.

(XXVIII) Quomodo est facienda confessio.

a) U.: quando. *b*) Vanaf „isti sunt versus” ontbreekt Cas. Ald. volgt de behandeling der rubrieken „de modestia”. — In „Cod. B”, waarvan Cas, alleen de varianten geeft, valt hier het einde van het tractaat; „Cod. A” („Cas.”) geeft eene voortzetting van 3 col. 4°, die echter niet beantwoorden aan L. en U. Vgl. verder bov. blz. 172. *c*) U.: id est a punctatore. *d*) U.: adversario. *e*) In den rand: Augs.

f) U.: sensu. *g*) U.: est presens abstractio redeundi. *h*) U.: hominis enuntiata ore. *i*) U. discernimus.

Quomodo facienda sit confessio. Si quis accedit ad sacerdotem causa confitendi peccata sua primo removeat caputium, flectat genua et a dextris *a*) inclinet (caput) in signum humilitatis et verecundie vel reverentie. Femina vero id idem faciat excepto quod non debet discooperire caput suum pallio vel capitegio si portet in signum humilitatis vel honestatis. Faciem faciei non opponat sacerdotis nec nimis propinquare. Et debet in se habere tria, sc. cordis contritionem, oris confessionem et operis satisfactionem, quia ut dicit Augustinus: penitentia est preterita mala plangere et plangenda lugere et iterum non committere. Et sunt etiam necessaria sex, sc. quod sit humilis, discreta, integra, nuda, frequens, circumstantialis. Unde versus: quis, quid, ubi, per quos, quotiens, cur, quomodo, quando. Quis, utrum coniugatus vel coniugata, clericus vel laicus, religiosus vel secularis, consanguineus vel affinis, compater vel commater, patricus vel materna, filiulus vel filiolo. Quid, sc. occultum vel manifestum. Ubi, utrum in loco sacro vel prophano. Per quos, utrum mediantibus personis peccavit quibus malum exemplum praebuit et fecit eos peccare. Quotiens enim de viris et mulieribus et actibus sit confitendum cum possit reduci ad memoriam. Cur, id est qua temptatione praeventus est solus non ab illa *b*). Quomodo, utrum secundum naturam. Quando, utrum in festinis diebus vel ieiuniorum vel aliis diebus. Hee circumstantie debent dici coram sacerdote pure et aperte, sed in omnibus quibus ipse peccator offensam credit *c*). Rogo vos quicumque hanc scripturam legetis alim nec recipiatis incultam scienter quod res ponimus aliquando *d*) sed non omnia. Et cui sit loquendo in tali materia ut melius intelligatur quod ad poenitentes dici potest. Debet et homo cum humilitate cogitare omnes annos suos in amaritudine anime sue qualia peccata fecit vel dixit, vel si fecit vel placuit vel consentit in alio anno (?) vel in tali etate. Et quomodo provocavit deumfactorem suum ad iram et omnia mala sua dissimulavit usque ad penitentiam et flagitiis *singulis se depressit e*).

. Debemus scire quod novem sunt genera hominum qui falsant suam penitentiam. Pri-

a) U.: fl. gen., accubat a dextris vel a sinistris. *b*) U.: praeven. est a se vel ab ipsa. *c*) U.: quib. pecc. se esse offensum crediderit.

d) U.: legeritis aliquando quod non recipiatis intellectum falsum, scientes quod nos ponimus aliqua. *e*) U.: In flagitiis quantum ad corporalia, in laboribus et blasphemiiis quantum ad spiritualia. Debet etiam interrogare duo in quolibet peccato mortali, sc. dilectionem peccati et contemptum Dei.

mi sunt illi qui hunc officium quod non potest fieri vel operari sine peccato mortali sicut illi qui student in arte nigromantie. Secundi sunt illi qui portant odium vel malam voluntatem vel propositum obstinatum omni tempore vite sue. Tertii sunt *a*). Quarti sunt qui unam scienter partem de peccatis suis dicunt sacerdoti et alteram alteri. Quinti sunt qui accipiunt penitentiam de peccatis suis et in uno seu pluribus scienter remanent. Sexti sunt qui retinent alienam rem et non petunt indulgentiam vel relaxationem temporis ut interim possent satisfacere de hac re. Septimi sunt illi qui diligunt amplius vel timent aliquem hominem vel aliam rem plus quam Deum et non desinunt peccare mortaliter amore Dei, sed qui faciunt magis voluntatem hominis quam Dei. Octavi sunt illi qui sciunt quod male faciunt et non penitent se in veritate de omnibus malis que faciunt vel concenserunt ut fierent, neque et illi qui non habent contritionem vel dolorem. Noni sunt illi qui sciunt quod male *fecerunt* vel dixerunt alicui et non credunt quod male fecerunt nec volunt satisfacere de eis. Unde cogita cum omni diligentia que scripta sunt in ista scriptura et dic pure omnia et aperte coram Domino et sacerdote cum humilitate et verecundia et cum magna reverentia, quia vere penitens debet peccata sua dicere sicut fecit et dicere sine aliqua palliatione, quia melius est quod ibi patiatum suam verecundiam quam in die iudicii in conspectu Dei, beate Marie Virginis et omnium sanctorum et sanctarum ac etiam coram illis qui erunt in iudicio. Si existat homo vel femina sic incipiat confiteri: Confiteor Deo omnipotenti et beate Marie et omnibus sanctis eius et vobis patri omnia peccata mea que feci vel dixi mea culpa, mea maxima culpa.

(XXIX) De decem preceptis.

Sequitur videre de X preceptis. Primum preceptum est: non habebis deos alienos, i.e. non adorabis deum alienum sicut faciunt Sarraceni qui adorant deos argenteos et lapideos. Aliud est credere in arte nigromantie vel eam operari vel docere ut operentur sicut faciunt incantatores. Aliud est ire ad Iudeos et credere eis. Aliud est facere quod mulier non *b*) possit habere puerum *c*). Aliud est credere vel operari vel spem ponere in illis qui ponunt herbas vel levant vel brevia portant vel dicunt aliqua verba super infirmos ut sanentur. Aliud est habere spem in aliquo sicut illi qui confidunt in viribus suis vel sensu vel amicis vel divitiis magis

a) U.: Tertii sunt qui accipiunt penitentiam sed non habent firmam voluntatem vel propositum abstinendi omni tempore vite sue. *b*) U.: ontbreekt. *c*) U.: aliud est credere in sortilegiis.

quam in Deo. Aliud est diligere aliquem personam plus quam Deum sicut faciunt illi qui pro amore hominis vel mulieris vel alicuius alterius rei peccant mortaliter. Quicumque peccant in istis supradictis faciunt contra preceptum. Secundum preceptum non habebis nomen Domini in vanum, i. e. non periurabis. Unum est non periurare super sancta evangelia. Aliud est periurare super fidem. Aliud est periurare super sanctos. In hoc precepto prohibentur periuria et obsecrationes de Deo et de aliis sicut aliqui faciunt qui iurant per caput et alia membra. Tertium preceptum est memento quod diem sabbathi sanctifices, i. e. dominicam observes et alia festa sicut sunt constituta ab ecclesia. Unum est in festis magis peccare quam in aliis. Aliud est non ire ad ecclesiam. Aliud est operari magis in illis quam in aliis et vendere res suas. Aliud est non audire sermones, missas et officium ecclesiasticum in illis festis libenter. Aliud est ire libentius ad ioculatores quam dicere et audire verbum Dei. Quartum preceptum est honorare patrem et matrem carnales in dictis et in factis. Unum est non percutere illos per se vel per alium. Aliud non dicere vel facere ut ipsi percutiantur. Aliud est dicere eis opprobria per se vel per alium. Aliud est non eis subvenire in necessitatibus, sc. in cibo, potu et indumentis et aliis rebus pro posse suo si indigeant. Aliud est non facere eis reverentiam per se vel per nuntium. Aliud est quod placet si aliquod malum eveniat vel possit evenire. Aliud est orbare vel contempnere parentes suos spirituales, sc. papam, cardinales et archiepiscopos, episcopos et abbates, priores, ministros, custodes, gardianos, vicarios et omnes alios quibus debent obedire vel precepta eorum contempnere. Aliud est contempnere excommunicationes vel interdicta vel sententias latas ab eis, quia sententie excommunicationis sive fuerint late iuste vel iniuste timende sunt vel tenende. Quintum preceptum est non occides. Unum est non occidere hominem vel feminam per se vel alium. Aliud est dicere vel periurare ut aliquis occidatur. Aliud est percutere aliquem qui non *pertinet* ad suam correctionem, et ipsi qui habent curam correctionis debent servare modum *alioquin* possunt graviter peccare. Aliud est dare potionem vel potum mulieri pro puero qui est in utero. Aliud est opprimere ventrem eius vel aliud simile facere per se vel per alium. Aliud est facere malum mulieri vel homini. Sextum preceptum est non mechaberis. Unum est habere rem vel aliquam delectationem sc. de peccato carnis cum aliqua muliere ut sit uxori eius. Aliud est consentire in corde suo ut vellet fecisse peccatum cum aliquibus uxoratis. Istam materiam invenies in peccato luxurie. Septimum preceptum est furtum non facere. Unum est

furari vel retinere aliquod sine consensu et voluntate illorum quorum est. Aliud est retinere rem inventam et non reddere illi cuius est si potest. Sed (si) nescit cuius est debet facere secundum voluntatem confessoris sui de illa re sc. de inventa. Alioquin bene posset peccare graviter. Octavum preceptum est non falsum testimonium dicere. Unum est falsum testimonium dicere vel consulere ut fiat pro aliqua re mundi. Aliud est imponere aliquam infamiam in hominem per se vel per alium. Aliud est placere ut si aliquis facit talia et potest impedire et non impedit. Nonum preceptum est non concupisces uxorem proximi tui hac intentione ut possis habere rem cum ea. Decimum preceptum est non concupisces rem proximi tui, sc. agrum vel domum, vineam vel indumentum vel aliquam aliam rem taliter, sc. ut possit illa dimittere *a*). Omnia ista decem precepta debemus credere sine aliqua dubitatione, aliter bene possumus peccare.

(XXX) De articulis fidei.

Sequitur videre de articulis fidei que sunt XII, sc. nomina apostolorum et per aspirationem spiritus sancti in unum congregati singuli singulos posuerunt. Petrus primus apostolorum posuit primum articulum, sc.: credo in unum Deum patrem omnipotentem. Unum est non credere in unum Deum et aliud est credere in duobus sicut faciunt Sarraceni, Manichei, vel in pluribus diis sicut faciunt Sarraceni qui credunt ydolis. Aliud est non credere quod Deus celum et terram et omnia que in eis sunt creasset. Aliud est non credere in veritate per ipsum creata esse omnia visibilia et invisibilia ex nichilo. Andreas dixit secundo, sc.: et in Jhesum Christum filium eius unicum, et non credere quod Dominus noster Jhesus Christus fuit filius Dei patris ab eterno sicut credit romana ecclesia. Jacobus frater Johannis tertium dicit: unicum Dominum nostrum qui conceptus est de Spiritu Sancto, sc. in die incarnationis beate Marie Virginis. Aliud est non credere quod ipse fuit natus et circumcisisus octava die et oblatus in templo in die purificationis. Johannes dicit quartum, sc.: passus sub Pontio Pilato, crucifixus, mortuus et sepultus sc. in die veneris sancta. Thomas dicit quintum, sc.: descendit ad inferna tertia die etc. Unum est credere quod ipsa die veneris cum intrasset infernum expoliasset eum et inde exiisset cum amicis suis et derelinquisset inimicos suos. Aliud est non credere quod Dominus noster Jhesus Christus resur(r)exit a mortuis tertia die, i. e. in die paschae. Jacobus Alpheus dicit VIum, sc.: ascendit ad celos et cetera. Unde non credere sc. Jhesum Christum non ascendisse in celum *b*) in die ascensionis Domini; debemus credere

a) U.: ut proximus possit amittere illam. *b*) U.: Vitium est non credere Christum ascendisse.

eum misisse Spiritum Sanctum in die pentecostis discipulis suis ut eos illuminaret. Philippus VII dicit, sc.: inde venturus est iudicare vivos et mortuos. Unum est non credere quod ipse Dominus noster Jhesus debet illa die reddere unicuique secundum opera sua que fecit, sc. bonis paradisum, malos autem mittet in ignem eternum sc. in infernum. Bartholomeus VIII sc. crede in Spiritum Sanctum, unde non credere quod Spiritus Sanctus a Patre et Filio procedat. Matheus IX sc. sanctam ecclesiam catholicam, c(ommunionem) sanctorum etc. Unum est non credere in Christo qui est caput ecclesie. Aliud est in ecclesia catolica non credere que est membrum Christi. Symon Xum: remissionem peccatorum propter preces eorum sanctorum qui dicunt se esse membrum ecclesie credere debent plenam fidem. Thadeus XI sc. carnis resurrectionem mortuorum corporum sc. in die iudicii. Mathias XII sc. vitam eternam, amen. Unum est non credere quod corpora istorum erunt glorificata, sc. quod bona habebunt gloriam in celo cum Deo et angelis suis, mali vero qui erunt mortui in mortali peccato ibunt in supplicium eternum cum diabolo et ministris eius.

(XXXI) De VII sacramentis.

Sequitur de VII sacramentis ecclesiasticis. Primum est baptismus. Vitium est si non credis esse *baptismum vel non vis* baptisari. Aliud est si animus mortuus est sine baptismo propter negligentiam vel consilium tuum sicut faciunt aliquae mulieres aliquo tempore, et interim puer moritur. Aliud est si non credis quod in baptismo abluantur omnia peccata. Aliud est contempnere baptismum vel baptizando aliquem vel aliquam et non dixisti verba que debuisti dicere: ego talis baptizo talem in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, Amen. Secundum sacramentum est confirmatio quod sacramentum debet recipere omnis verus christianus. Vitium est non recipere illud propter contemptum. Tertium sacramentum est eucaristia. Vitium est non veraciter credere quod sub illa specie panis et vini a) confecti b) quod ibi non sit iste Dominus noster Jhesus Christus qui fecit omnia visibilia et invisibilia et iste qui natus est ex Maria Virgine et iste qui pro nobis tanta sustinuit, sc. passionem et mortem, qui resurrexit tertia die et ascendit in celum in die ascensionis et illuminavit discipulos suos per Spiritum Sanctum in die pentecostes, et iste qui venturus est iudicare vivos et mortuos in die iudicii. Item aliud est docere aliquem ut non credat sicut dictum est. Aliud est non exhibere reverentiam illi sacramento et in omni loco sicuti Deo. Aliud est resipere istud, sc. iste qui scit se esse in peccato mortali. Aliud est non preparare

a) U.: si sunt. b) U.: prout debent.

se ut possit id recipere sacramentum saltem semel in anno. Quartum est penitentia. Vitium est non credere quod propter penitentiam veram remittuntur omnia peccata, vel esse in aliqua dubitatione. Aliud est contempnere propter hoc confiteri peccata sua. Aliud est docere aliquem ut non confiteatur peccata vel ponere eum in aliqua dubitatione vel desperatione. Quintum sacramentum est extrema unctio. Vitium est contempnere istud sacramentum. Aliud est non recipere propter contemptionem. Aliud est accipere quod pro isto non dimittatur culpa venialis et pena corporalis *inuatur, gratia detur*. Ista supradicta sacramenta debet recipere omnis verus christianus humiliter et devote, ille qui credit se esse sine peccato mortali; aliter bene potest peccare graviter. Sextum sacramentum est matrimonium. Vitium est non credere quod Dominus instituisset illud sacramentum pro illis qui generant filios et filias ut *resusciletur per eos semen super terram*. Aliud non recipere a) id sacramentum, sc. qui credit se esse in peccato mortali. Aliud est id impedire ne aliquis recipiat id per se vel per alium. Aliud est non custodire illud sacramentum sicut sancta mater ecclesia precipit. Aliud est dimittere istud sine ratione magna vel procurare ut *dimittatur*. Septimum sacramentum est ordo presbyteratus vel episcopi. Vitium (est) non credere quod Dominus instituisset id sacramentum ut ministrare possent alia supradicta sacramenta. Aliud est recipere illud, sc. iste qui credit se esse in peccato mortali. Aliud est non recipere ordinate sicut precepit sancta mater ecclesia vel sicut institutum est.

(XXXII) De VII operibus misericordie spiritualibus.

Sequitur de VII operibus misericordie spiritualibus que continentur hiis versibus: consule, castiga, solare, remitte, fer, ora b). Vide si offendisti Deum in istis per negligentiam. Primum est consule. Unum est non consulere pro Deo sed pro nummis. Secundum castiga. Unum est non castigare malum vel peccatum pro posse suo. Aliud est non castigare suos subditos et illos quos posset castigare et non prohibet peccare illos propter negligentiam. Aliud est sustinere quod aliquis faciat vel dicat aliquod peccatum vel dicat in domo vel in locis quibus ipse potest prohibere. Aliud est inducere hominem ad peccandum. Aliud est gaudere in peccato suo vel de peccato alterius. Tertium est consolare. Unum est non consolare illos qui sunt capti vel qui sunt in aliqua tribulatione. Aliud et non facere eis aliquam tribulationem propter negligentiam vel propter iram. Quartum est remittere. Unum est

a) U.: Aliud est rec. b) Consule — ora onderstreept.

remittere peccata ex corde vel iniurias sibi factas vel dictas. Aliud est consulere qui sibi fecerunt iniuriam. Quintum est fer. Unum est non sustinere patienter iniurias sibi factas vel dictas. Aliud est vindicare se per se vel per alium de illis qui fecerunt iniuriam vel vindicare iniurias iniuste. Sextum est ora. Unum est adorare vel aliquod bonum facere pro amicis vel inimicis. In istis operibus VIIte (?) potest homo peccare per iram vel per negligentiam.

(XXXII) De VII operibus misericordie corporalibus.

Sequitur de VII operibus misericordie corporalibus, que in isto versu continentur: visito, poto, cibo, redimo, tego, colligo, condo *a*). Primum est visito. Unum est visitare infirmos vel facere eis aliquam consolationem et maxime illis qui necessitatem habent sc. pauperibus. Secundum est poto. Unum est dare eis potum qui necessitatem habent. Tertium est cibo. Unum est dare cibum pauperibus qui habent necessitatem. Aliud est displicere si aliquod fit gentibus *b*). Aliud est ponere aliquod impedimentum ne det vel faciat aliquibus elemosinam pro Deo. Quartum est redimo. Unum est non redimere incarceratos vel procurare ut redimantur. Aliud est non dare unde reficiantur unde debet si potest. Aliud est iudicare hominem sine iusta causa. Quintum est tego. Unum est non tegere vel induere pauperes nudos *c*). Sextum est colligo peregrinos qui non habent domos ubi morentur. Aliud est displicere vel procurare ne aliquis colligat eos per se vel per alium. Septimum est sepelire. Unum est non sepelire mortuos vel procurare vel dare aliis vel adiuvere ut sepeliantur. Aliud est . . ponere aliquod impedimentum ne sepeliantur. Aliud est ire ad sepulturam propter vanam gloriam ut possit ibi videre mulieres. Ita dico de mulieribus si vadant ad sepulchrum ut possint videre viros. Aliud est non facere ista pure pro Deo vel habere aliquam intentionem sicut aliqui faciunt talia pauperibus ut serviantur ab eis vel propter vanam gloriam ut videantur ab hominibus. Vide et cogita si peccasti in V sensibus nam in istis potest homo peccare in se et in aliis dando malum exemplum eis. Qui sunt isti V? Auditus, visus, gustus, odoratus et tactus.

(XXXIV) De VII peccatis mortalibus.

Sequitur de VII peccatis mortalibus que sunt ista: superbia, invidia, ira, accidia, avaritia, gula et luxuria. Primo videamus de superbia *d*) cuius unus est modus habere *e*) aliquod bonum quod

a) Visito — condo onderstreept. *b*) U.: si aliquis facit bonum egentibus. *c*) U.: Aliud est displicere vel procurare vel impedire ne aliquis induat pauperem pro Deo. *d*) Primo — superbia rood onderstr. *e*) U.: credere in se habere.

non habent vel id quod habent credere se habere plus aliis. Alius modus est presumere de se ultra posse. Alius modus *iactare* de generibus et amicis. Alius modus est recipere in domo hereticos vel persecutores ecclesie vel facere eis gratum. Aliud est percutere parentes vel maledicere vel incuperare vel aliqua facere vel derogare illis *in verbis* vel in factis. Alius modus est credere divinationi vel fabulis vel talia facere credere vel consulere cum illis, sicut aliqui faciunt homines vel mulieres qui ponunt *medicinam* quod non pariant mulieres. Alius modus est dominum vel magistrum vel prelatum vel superiorem expellere vel contempnere. Alius modus est peccatum apparens sc. superbia, cuius unus modus est superbe se habere in gestibus et sensibus. Alia sunt peccata que pertinent ad superbiam, sc. superbire propter aliqua bona que facit vel dicit qui habet inanem gloriam et non recognoscit illa igitur sibi a Deo data. Alius est ypocrisis, sc. demonstrare se habere aliquod bonum coram hominibus cum nichil habeat. Alius modus est inobedientia, sc. non obedire omnibus suis prelati et maxima *in hiis* qui precipiunt *vel inhi-bent*. Alius est in reverentia et gratia patres et matres carnales vel spirituales non habere *vel eos exasperare vel spernare*. Alius modus est indignatio unde aliquotiens peccant isti qui credunt se esse dignos propter aliqua bona que Deus dedit illis, sc. scientiam, vel esse magni generis vel quando sunt divites. Isti indignantur quando dicunt acquisisse propria auctoritate aliqua bona que Deus dedit quoniam Deus dat illis per suam misericordiam. Alius modus est contemptus aliorum, sc. contempnere maiores et minores. Alius contemptus excommunicationis vel interdicti. Alius modus est prohibitus ab ecclesia ut in sacrilegiis credere^a). Alius modus est obdurare cor suum in peccato. Alius modus est contempnere Deum. Alius modus est *alteri* communicare in peccato mortali. Hiis omnibus modis peccant voluntate *si non sit* possibilitas. Peccant et graviter consentientes et qui possunt impedire et non impediunt.

(XXXV) De invidia.

Sequitur de invidia cuius unus modus est dolere de bono alterius et gaudere de malo. Alius modus est dicere mala de persona vel de rebus suis. Alius modus est seminare discordiam inter homines. Alius est tacere bona alterius.

(XXXVI) De ira.

Sequitur de peccato ire. Cuius unus modus est subito impatienter se habere. Alius modus est irasci cum magna deliberatio-

a) U.: Alius credere prohibitoribus ab ecclesia ut sortilegiis.

ne, qua si duraverit *a*) vocatur malivolentia vel rancor. Ira quandoque apparet in vultu, quandoque ascendit ad linguam dicendo opprobria patri vel matri vel alicui homini vel mulieri per se vel per alium vel aliqua verba ut possit scandalizari aliquis. Ira quandoque ascendit ad malum per mala percutiendo patrem vel matrem carnales *b*), occidendo homines vel mulieres per se vel per alium vel procurare ut aliquis occidatur. Alius modus est percutere patres spirituales vel presbyteros vel clericos vel aliquas personas religiosas vel (facere) aliqua vulnera *c*) vel gravamina aut dampnosas verberationes vel consentire ut facerent *d*). Alius modus est incendere domum vel bladum vel aliam rem vel extirpare arbores vel vineas et hortos vel dampnificare aliquem per se vel per alium. Alius est diffamare aliquem vel aliquam vel accusare coram dominis suis. Alius est modus impedire bona alterius causa odii. Alius modus est facere discordiam sive rixam ponere inter aliquos. Alius modus est *facere* guerras vel procurare ut fiant et iniuste videre *fieri malum aliquod*.

(XXXVII) De accidia.

Sequitur de peccato accidie. Unum est *se negligenter gerere* ad habendum anime bona *spiritualia opera*. Alius est displicere si aliquis faciat bona vel displicere *de* bonis alterius. Alius est presumere nimis de Dei misericordia, sc. negligenter agere bona sicut dicunt aliqui: Deus misericors est ipse, peperit nobis. Alius est cadere in aliquam tribulationem vel desperationem fidei sicut plures faciunt.

(XXXVIII) De avaritia.

Sequitur de peccato avaritiae quod sc. multiplex est. Rapina sive furtum in sacris locis et in religiosis. Alius est tales facere homi-

a) U.: que si induraverit. *b*) U.: Aliquis ita quandoque ascendit ad manum per mala opera, sc. percutiendo patrem et matrem. *c*) U.: begin van het laatste, met jongere hand geschreven laatste blad. Onderaan op de voorgaande blz. met jongere hand de volgende:

Oratio. Presbyter volens audire confessionem primitus dicat hanc orationem: Domine Deus omnipotens propitius esto mihi ut indigne possim gratias agere, qui me indignum propter tuam magnam misericordiam ministrum fecisti officii sacerdotalis et me exiguum humilemque mediatorem constituisti ad adorandum et intercedendum ad Dominum nostrum J. C. pro peccatoribus et ad penitentiam revertentibus. Ideoque dominator Domine qui omnes vis homines salvos fieri et ad agnitionem veritatis venire, qui non vis mortem peccatoris sed ut convertatur et vivat, suscipe hanc orationem quam fundo ante conspectum clementie tue pro famulo tuo qui ad penitentiam venit.

d) U.: fierent.

nibus contra rationem iustam vel alium defraudare. Alius est emere aliquod et decipere illum qui vendit, maxime quando homo est simplex. Alius est negare alicui debitum suum. Alius est committere fraudem per se vel per alium in societate vel ballivia vel alio facto. Alius si invenit de alieno et non reddit. Alius est si tenetur reddere vel solvere de testamento alicuius et non amitteret illud. Alius est si quis accipit alienas res, fructus vel nummos vel alia bona vicini sui hac intentione ut *vicinus* amitteret illud. Alius est si quis accipit alienas res, fructus vel herbas, terras vel ligna, cuniculos vel pisces vel aliqua similia *a*) contra voluntatem vel consensum illius cuius res est. Alius est auferre alicui bestias, gallinas, bladum, indumenta vel alia ornamenta, domus sine aliqua ratione vel similia sicut faciunt predones. Alius est ludere ad taxillos vel procurare ut aliquis ludat. Alius est preces symoniacas fundere pape per pravum intellectum. Alius est per se vel alium emere bladum ante tempus. Dico quod usuraria est actio *concedere* alicui nisi *solum* pro Deo vel pura amicitia hominis. Usura enim est si habet aliquam intentionem ad lucrandum. Alius est pauperis laborem pro mercede sua recipere. Alius est opponere *b*) penam alicui *propter* negligentiam *solutionis sue c*).

(XXXIX) De gula *d*).

Sequitur de peccato gula. Unum est comedere et bibere ante horam debitam. Alius est nimis avide vel ardentem comedere vel bibere. Alius est frangere ieiunia instituta ab ecclesia vel penitentiam iniunctam vel procurare ut alii frangant. Alius est nimis preciosas escas habere. Alius est carnes vel caseum vel ova comedere in diebus prohibitis vel dare aliis. Alius scienter comedere de furto vel rapina vel usura vel cibis infidelium vel Saracenorum vel Judeorum *e*). Alius est ire *sine benedictione* ad tabulam vel abire *sine gratiarum actione* vel etiam blasphemare Deum vel beatam Mariam Virginem et sanctos Dei irascendo *f*). Alius est minus curare Deum propter comestionem *g*) vel de eo esse sollicitus.

a) U.: fructus vel alias res. *b*) U.: apponere. *c*) U.: alicui causa lucri tantum ad negligentiam reprimendam. *d*) U. ontbreekt de rubriek „d. g.” Zij is wel aanwezig in het Weenen'sche H.S., waarvan hier een paar varianten volgen. *e*) H. S. Weenen heeft beide laatste zinnen in één: aliud est carnes comedere de furto etc. *f*) H. S. Weenen heeft dezen zin aldus: Aliud est non ad tabulam (ire). Aliud est bibere in taberna vel alibi vel blasphemare Deum et veram sanctam Mariam virginem vel sanctos et sanctas de irascendo. *g*) H. S. Weenen: nimis curare de comestione.

(XL) De peccato lingue.

Sequitur de peccato lingue. Unum est blasphemia, alius est murmurare, alius periurium, alius mendacium verum (?) a), alius detractio, alius adulatio, alius convicium, alius contentio, alius bonorum aliorum desiderium, alius pravum consilium, alius peccatum seminandi discordiam. Alius est bilinguium. Alius est peccatum appetendi rumorem. Alius est iactantia, alius revelatio *secretorum*, alius multiloquium, alius curialitas b), alius *indiscrete tasita* veritas c), alius indiscretum preceptum, alius improperium d). Alius est aspera et dicitur correctio. Et ut clarius videatur illa sunt peccata lingue. Unum est blasphemare Deum et sanctos. Alius est loqui turpia maxime pertinentia ad luxuriam. Alius nimisloquium. Alius murmurare. Alius est detrachere alicui. Alius est adulatio que sepe fit magnis et divitibus hominibus. Alius est peyorare hominem cum ipsi bona faciant. Alius est convicia vel opprobria dicere de hominibus. Alius est bilingue unum dicere in presentia et aliud in absentia. Alius est seminare discordias inter fratres aliquos alios. Alius est iactare de peccato quod fecit et quod non fecit. Alius est malum consilium dicere dare unde aliquod malum sequitur. Alius est malum documentum dare quod faciunt heritici et vetule scientes sortiare. Alius est coniurare in malum alicuius. Alius est decipere hominem in verbis suis. Alius est revelare secreta aliqua unde malum eveniat vel possit venire. Alius est loqui in ecclesia et ad sermonem et sic perturbare divinum officium.

(XLI) De luxuria.

Sequitur de peccato luxurie cuius sunt VII modi. Primus modus est simplex fornicatio. e) Secundus modus est vitium inferre mulieribus. Tertius modus est virginem deflorare. Quartus modus est adulterium. Quintus modus est consanguineos carnales cognoscere vel spirituales vel filiolos vel conmatrices. Sextus est contra naturam quod fit per genus peccandi sive per modum. Septimum est habere rem cum religiosa vel ordinata muliere. Dico quod primus est fornicatio simplex que est *timenda* habere rem cum illis quia forte exiverunt de religione vel sunt coningate vel de parentela et propter hoc magis timendum est quia magis aggravant peccatum, quia pater et frater vel affinis vel con-

a) U.: malum. b) U.: civilitas; H. S. Weenen: scurilitas. c) U.: ontbreekt; H. S. Weenen: taciturnitas. d) U.: improprium. e) U.: Unum est habere rem cum una vel cum pluribus. Alius est habere rem cum illis que morantur in vicis vel publicis locis vel in stupro. Alius est facere illud in sacro loco vel prophano. — In U. ontbreken de volg. 9 zinnen — Secundus modus etc.

sanguineus habent rem cum istis. Alius est peccatum facere in sacro loco vel prophano, et debet dicere cum quot habuit mulieribus rem *agere* et debet numerare vicos si potest reduci ad memoriam. Debet et dicere qua temptatione fecerit illa peccata a se vel ab ipsa, et si fecit illa diebus festivis vel ieiuniis debet, et *si* secundum naturam ordine debito, et dicere contra naturam modo canino vel inter crura vel supponendo se ei, stando in pedibus vel sedendo vel in latere stando vel alio modo. Secundus modus est vim inferre mulieribus; unum est habere rem cum muliere aliqua (per) vim per se vel alium. Decet et dicere de istis VII modis et cogitare sine aliqua palliatione pure et aperte sicut dictum est de primo modo, sc. numerum mulierum et *virorum* et modum et qua temptatione et utrum mediantibus personis et in diebus dominicis et festivis et ieiuniis vel secundum naturam vel contra naturam; omnia dicere debet ista si potest reduci ad memoriam sc. (?) istis modis sive de uno quoque quia magis peccatum est facere unum de istis quam aliud *a*). Tertius modus est virgines deflorare vel procurare ut deflorentur per se vel per alium *b*). Aliud est peccare si aliquis defloret eam vel eas, sed *alius* modus est si placet in hac temptatione ut post deflorationem possit rem habere cum illis; recogita sicut de primis. Quartus modus est adulterium, sc. habere rem cum coniugatis vel habere rem cum religiosa persona vel moniali vel cum talibus vel mulier cum monacho vel ordinato. Quintus modus est consanguineas cognoscere carnaliter *c*) aut affinas; recogita sicut de primo. Sextus modus est habere rem cum aliqua persona religiosa, sc. cum moniali et mulier cum monacho vel ordinato; recogita sicut de primo. Septimus modus est contra naturam quod fit per genus peccandi vel per modum; recogita sicut de primis si habuisti rem cum mulieribus infidelibus et cum hereticis vel Iudeis vel cum gentibus aliis. Alius est diffamare aliquam istarum et dicere coram hominibus: ego habui rem cum ista muliere causa iactantie. Aliud est tenere et dicere: ista est uxor mea et non uxor sed concubina. Aliud est habere pollutionem propter nimiam comestionem vel potationem quam habuit *de sero*. Aliud est sollicitare aliquam vel aliquem ad peccandum vel facere *fieri* peccatum suum coram ipso in hoc peccato luxurie sicut faciunt aliqui qui libenter vadunt ad plateas vel ad *choreas* vel in aliis locis, sc. ad sermonem vel ad talia ut tantummodo possint videre mulieres et quod possint videri ab ipsis et non vidunt pro Deo. Aliud est videre viduas mulieres et aspicere illas et inho-

a) U. ontbreekt Decet — aliud. *b*) U. ontbreekt Aliud — ordinato (2 zinnen). *c*) U.: carnales vel cognates.

neſte ut libentius et ardentius faciant id peccatum. Aliud eſt ſc. quando mulieres tangunt hominem in membro principali vel in alio membro ut faciant eis talia ut ferventius eas diligant. Aliud eſt turpia et inhoneſta baſia vel oſcula dare. Aliud eſt verba luxurioſa dicere et ſolatium *a*), ſc. ca(n)tilenas illas que pertinent ad luxuriam. Aliud eſt recipere munuſcula, ſc. ſi mulier recipit aliquod ab homine et homo a muliere mala intentione. Aliud eſt ornare faciem vel alia membra ut poſſit aliquam vel aliquem decipere; eſt enim peccatum uxori denegare debitum et uxori marito ſuo tempore. Iſta ſunt peccata he(re)s(i)bilia tangendo propria manu vel aliena membra et *exinde* habere pollutiones vel docere alium ut faciat *b*). Aliud eſt habere rem cum maſculo ut faciunt ſodomite. Aliud eſt habere rem cum aliquibus brutis animalibus, quia ſic debet dicere quotiens fecit vel cum quot generibus vel ſi docuit aliquando ut faceret illud; oportet etiam dicere tempus et locum ſi poſteſt reduci ad memoriam, et quando commoratus eſt in illo peccato *c*). Aliud eſt facere artes ſortilegas vel ſi docuit aliquem vel aliquas ut facere(nt). Debet etiam dicere quales fuerunt invocationes demonum vel ſacrificia huius modi, vel ſi fecit talia que ſunt contra Deum et non vellet deſinere ab illo tunc eſſet arguendus. Iſta omnia ſi ſacerdos inquirat a penitente non facit bene, quia ab omnibus non ſunt inquirenda, quia ſi peccator non fecit forte temptaret facere; propterea magna cautela eſt neceſſaria iſtis qui audiunt confeſſionem.

(XLII) Sequitur de VII virtutibus que ſunt he, ſc. fides, ſpes et caritas. Iſte III prime ſunt theologice, quatuor ultime ſunt cardinalis, ſc. iuſtitia, temperantia, prudentia et fortitudo. Prima eſt fides. Unum eſt deviare a fide catholica et non habere veram fidem ſicut eccleſia romana, vel in aliquibus dubitare. Secunda eſt ſpes. Unum eſt non habere veram ſpem, ſc. eſſe in aliqua deſperatione *de miſericordia* Dei. Tertia eſt caritas. Unum eſt non habere veram caritatem Dei et proximi quia caritas eſt mater omnium virtutum. Quarta eſt iuſtitia. Unum eſt facere iniuſtitiam per ſe vel per alios vel diſplicere ut ſi quis tenet vel facit (inuſtitiam (?)). Quinta eſt prudentia. Unum eſt non amare prudentiam vel ire vel facere contra illam, libenter ire cum ſtultis vel facere voluntates eorum. Sexta eſt temperantia. Unum eſt non habere temperantiam in cibo et potu ac in locutione et aliis quinque ſenſibus corporis. Septima eſt fortitudo. Unum eſt non habere fortitudinem in perſecutionibus et reſiſtentiam in temptationibus *d*).

a) U. ontbreekt. *b*) U.: et inducere aliquos ut faciant illud (loco: vel — faciat). *c*) U. ontbreekt qua $\perp$ peccato. *d*) U.: pers. et reſtitationibus.

Sunt autem quatuor impedimenta que impediunt hominem ne confiteatur peccata sua. Primum est pudor confitendi, hac *a*) reprehendit *ypocrilas* et superbos *b*). Contra illos dicit beatus Johannes: quid ages peccator homo, contra te loquitur tua conscientia, te accusabunt demonia, *cruce* J. C. contra te patibit, Christus per vulnera alligabit, *cycatrices* loquentur *contra te*, clavi retorquentur *in te c*). In alio loco dicit Johannes: quid prosunt divitie, quid epuli, quid honores, divitie, siquidem a morte non liberabunt eos nec honores a fetore; si modo sedebas gloriosus in aula, nunc iaces sepultus in tumba, memorare ergo *tua* novissima et in eternum non peccabis amplius, quia nuda et aperta sunt coram oculis Domini omnia. Secundum impedimentum est timor satisfaciendi *d*), de illis dicit Jeronymus *e*): o mors, quam dulcis est hominibus quibus tam amara fuisti, solam te vehementer optabunt. Illis dicit Dominus: ite maledicti in ignem eternum etc., de quibus sunt hec excipienda potius quam experienda, credenda quam ridenda, vivent (?) lugendo postremum deputentur *f*). Tertium impedimentum est spes diminuendum *g*) vel temporales divitias acquirendi, sed spes est *h*) de Dei misericordia. De illis dicit Jacobus: quid est vita nostra? vapor est ad modicum tempus parens *i*). Laborantibus in extremis malis demones cum magno strepitu, cum plumbatis convenient, strepitus horribiles, gestus terribiles, miseras animas de corpore cum tormento scienter sustollentes, ad inferni claustra crudeliter protrahentes. Item dicit Jeronimus: horres mortem, horre meruem (?) mordentem. Super omnia horrendum est incidere in manus mortis venientis et non morientis quia in inferno nec torque(n)s fatigatur nec (qui) torquetur aliquando morietur *j*). Quartum est desperatio, quia *k*) Dominus dicit: non dimitto tibi septies sed septuagies septies. Et ideo non veni vocare iustos sed peccatores homines *ad penitentiam*. Et dicit *l*) omne peccatum recipit finem *m*), nichil peius penitus quam culpam cognoscere et non flere.

Explicit summa domini Berengarii cardinalis episcopi tusculani et domini pape summi penitentiarii. Cuius anima requiescat in pace. Amen *n*).

a) U.: hic. *b*) In den rand: quere in capitulo vicesimo huius opusculi. *c*) U. bedorven tekst. *d*) U.: est sacrificio. *e*) U.: beatus Johannes. *f*) U.: de quibus sunt he experienda potius quam credenda, ridenda irruit lugenda in posterum deputantur. *g*) U.: diu vivendi. *h*) U.: vel spes mala. *i*) U.: apparens. *j*) U. ontbreekt Item — morietur. *k*) U.: nullus enim debet desperare quia. *l*) U.: Johannes. *m*) U.: penitentiam recipit. *n*) U.: Explicit summa confessionis domini Berengarii cardinalis. (met andere hand:) Deo gratias.